

ॐ श्रीः ॥
हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

प्रकाशक

१००

॥ श्रीः ॥

लौकिकन्यायशास्त्रार्थकला

तथा

कूटशास्त्रार्थकला

पण्डितराज-

शुद्धश्रीवेणीमाधवशास्त्री

शुद्ध प्रामाणिक नूतन संस्करण ।

अल्प मूल्य ॥

प्रकाशित होगये ॥

वैयाकरणभूषणसारः

‘दर्पण’ ‘भैरवी’ (परीक्षा) टीकाद्वयसहितः

म० म० श्रीभैरवमिश्र विरचित (भैरवी) “परीक्षा” टीका को अत्यन्त परीश्रम व बहुत द्रव्य खर्च से प्राप्त कर “दर्पण” टीका के साथ २ प्रकाशित किया है । यह (भैरवी) “परीक्षा” टीका अपने नाम से ही सुप्रसिद्ध है इस टीका की प्रशंसा सभी विद्वानों ने मुक्त कंठ से की है । इसमें नैयायिक रीति से शब्दबोधोक्ति दिखाये हैं म० म० भैरवमिश्रजी ने वैयकरणों का पूर्ण अनिजान रखते हुए नैयायिक भाषा से ही नैयायिक मीमांसकों का खण्डन कर अपने मत का सूक्ष्मरूप से विचार कर सिद्धान्त दिखाया है । जिन स्थलों पर दर्पणकार ने विचार नहीं किया है ऐसे अनेक महत्व के स्थलों पर भैरवमिश्र जी ने स्वतन्त्र नैयायिक भाषा से विचार किया है कहीं २ दर्पण का खण्डन भी किया हुआ मालूम पड़ता है । इस ग्रन्थ को सुचारु रूप से व्याकरणाचार्य साहित्योपाध्याय प० सदाशिव साहू जी ने कठिन परिश्रम से सुन्दर सम्पादन किया है । अनेक सुद्रित व अनुद्रित प्रामाणिक हस्तलिखित प्रतियों को संग्रह कर अनेक विद्वानों के सम्मति से शुद्ध व प्रामाणिक पाठों को संगृहीत करके यह संस्करण प्रकाशित किया गया है । अत्यन्त सुन्दर छपा है । मूल्य बहुत ही अल्प लागत मात्र ३) है ।

वैयाकरणभूषणसार-दर्पणटीकासहित-नवीनसंस्करण

यह संस्करण आज कल की सुद्रित व हस्तलिखित अनुद्रित कई एक प्रतियों तथा अनेक विद्वानों की सम्मति से शुद्ध व प्रामाणिक पाठों को संगृहीत कर तथा कठिन स्थलों पर व्याकरणाचार्य प० अनन्तशास्त्री फड़के जी की टिप्पणी तथा ग्रन्थ के अन्त में परिशिष्ट चर्चित किया गया है । इस परिशिष्ट में हर एक प्रकरण का नैयायिक तथा मीमांसक और वैयाकरणों के मतों का सारांश सरल भाषा में दिखाया गया है । परीक्षार्थी विद्यार्थियों को परीक्षा में सफलता प्राप्त करने की यह (परिशिष्ट) कुजी है तथा मैथिल श्रीसुदीशचन्द्र ‘तिरुयंवावसार’ और श्रीकृष्णमिश्रदत्त वैयाकरणभूषणव्याख्या भी लायी गई है । इस पुस्तक संस्करण को देखते ही मन आकर्षित होता है । विशुद्ध संस्करण का मूल्य १॥॥) मात्र

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस ।

THE
HARIDAS SANSKRIT SERIES
100

THE
LAUKIKA NYĀYA S'ĀSTRĀRTHA KALĀ

&
KŪTAS'ĀSTRĀRTHA KALĀ

By
Panditraj S'rī Venimādhava S'āstrī

EDITED WITH PRADIPA NOTES

by
Tārkika S'rī Rājnarāyana S'āstrī

* श्री: *

लौकिकन्यायशास्त्रार्थकला

तथा

कूटशास्त्रार्थकला

भारतप्रसिद्धशास्त्रार्थि-षट्काशवकशतावधानमस्तुताशुक्रविचक्रवर्ति-

पण्डितराज-शुक्र श्रीवेणीमाधवशास्त्रिणा रचित

तदात्मजेन

श्रीराजनारायणशास्त्रिणा तार्किकेण

उपयुक्तप्रदीपसम्पादिता ।

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chonkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

1939.

All Rights Reserved by the Publishers.

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1939.

विनिवेदनम् ।

अपि भोस्संस्कृतसाहित्योद्धारसंस्करणमात्रसा विश्वविदितवैदुष्यसम्पिपाद-
यिषया विगतालसा अध्यापकजना अजन्तमवयवान्तरायामच्छापिततृतिशारसा
माध्यमिनोद्वहन्तो बान्धवा अद्ययनेरताश्च ? नेदन्तावद् दृष्टिप्राप्तिरोहितन्त-
भवताम्भवतां यत् संस्कृतसाहित्ये लौकिकन्यायानां कीदृशस्सुप्रयोगः ।
व्याकरणे दर्शने धर्मशास्त्रादिव्यवस्थापने च प्रायशोऽज्ञानन्वोऽपि तत्तद्व्याप्तिप्रयुज्यत
एव लौकिकाः । जिज्ञासवोऽपि कष्टात् कष्टमनुभवन्तोऽपि पठनपाठनप्रणाल्यभा-
वात् ज्ञानुज्ज प्रभवन्ति । अन्युना एव च ग्रन्था य एतान्पुटिन्दुरीकृत्योपकुर्वताम् ।
इत्येवम् बहुधा जनानामनुरोधेन ग्रन्थलेखनादिवहुकार्यासकचेतसोऽपि मदीयास्तात-
रणाः (जौनपुर-बदलापुर-उदयपुरगोलहवाभिजन-पण्डितराजशुक्लश्रीवेणीमाधव-
शास्त्रिणः) व्यवहारौपयिकीम्प्रायो द्विशतं लौकिकन्यायानां संपृक्त व्याख्यातवन्तः ।
तेषामाज्ञानुरोधेन मयाऽपि तत्तदग्रन्थद्वारा तेषां प्रदीपदृष्टिणीषु समर्थनम्प्राप्तिमाणिक्त्वञ्च
व्यस्पष्टि । आशासे भवतामेवमुपकृतलौकिकन्यायशास्त्रार्थकला प्रभवेदिति । अप-
रमपीदं श्रीमताम्प्रमोदातिप्रमोदावहं यत् सहैवानया कृतसाहित्यतत्त्वभूता
संस्कृतकृतकृतात्मिका बोद्धवत्कृत्रोत्रादिसकज्जनानन्ददायिनी विलसति कृत-
शास्त्रार्थकला नाम । यत्र च विशेषतो रहस्यानाम् विस्फोटाः, वहिरालापप्रकाराः,
अन्तरालापप्रभृतयो गूढविशायकविषयाः, केशववासुदेवदशरथादिशब्दानाम् विचि-
त्रास्तार्थदृष्टान्तसमन्वया व्युत्पत्तयः, इत्येवम्विधा अनेके संस्कृतस्नेहिसहजा-
नन्दकारका विषया विनिवेशिताः ।

जानतेऽल्पज्ञेन नया तन्नाविताः पदार्थांशुद्वीः संशोधनाशुद्वीर्मुद्रगादि-
शोधन्याशुद्विततीश्च क्षामं क्षाममनुग्रहीष्यन्ति भवन्त इति ।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी १९९६ वै०

प्रभुदत्तविद्यालयः

रानी भवानी गली

काशी

भवदीयस्य—

श्रीराजनारायणशुक्लस्य

[नव्यन्यायाचार्यस्य]

समर्पणम्

श्रीमत्तान्त्रभवतान्भवताम्परमाहणीयचरणानाम् कर्मकाण्डज्ञा-
नकाण्डोपासनाकाण्डत्रयीजगच्चक्रचूडामणोनाम् पण्डितमण्डलीमा-
न्यानां वेदाचार्यपेदमात्तण्डाघनेकोपाधिभुषां याज्ञिकमूर्धन्यानाम्
काशिकहिन्दुविश्वविद्यालये धर्मविज्ञानविभागे, काशीस्थगोयनका-
संस्कृतमहाविद्यालयेऽखिलवेदकर्मकाण्डधर्मशास्त्रविभागे बाध्यक्षपदम-
ल्लुर्वताम् परमगुरुणाम् पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशास्त्रिणाम्
परमसेवासु सादरं समर्पणम् ।

श्रीतैः स्मार्तैर्वहुविधमखैः प्रीणिता येन देवाः,

शास्त्रैस्त्वैरुपचिततनुर्वेदाचार्यं गृहं यः ।

कीर्तिर्यस्योल्लसति भुवने वादिद्वन्दैः सुगीता,

सोऽहं शश्वज्जयतु सुगुरुः श्रीलविद्याधरोऽर्च्यः ॥ १ ॥

मान्याः ।

स्वीयतातचरणैर्विनिर्मितामेनां शास्त्रार्थकलाभिधानां स्वरचित-

प्रदीपविभूषितां यथामति सम्पाद्य तुच्छामप्यतुच्छामभिमन्यमानः

श्रीमत्सेवासु समुपहरन् परन्तोषमान्जोमि प्रसादपुरस्सरान्भवच्छुभा-

शिष्य कामये ।

श्रीमच्चरणसरोजचक्रचयरीकः—

श्रीराजनारायणशुक्लः

[न्यायाचार्यः]

श्रीहनुमते नमः ।

लौकिकन्यायशास्त्रार्थकला

ध्यात्वामरवचो दिव्यं सर्वसर्वार्थसाधनम् ।

लौकिकन्यायशास्त्रार्थकलान्तन्वे सताम्मुदे ॥ १ ॥

यद्यन्यनेकशो ग्रन्था लौकिकन्यायदर्शकाः ।

संक्षेपतोऽर्थगतये तथापीयं विरच्यते ॥ २ ॥

काशीप्रयागायोध्यारव्यत्रिकोणपरिमध्यगे ।

जनदग्निपुरा (जौनपुर) ख्याते मण्डलेऽभिजनो मतः ॥ ३ ॥

वदलापुरोदयपुरगेल्हवाग्रामसंज्ञकः ।

सरयूपारीणशुद्धो गर्गवंशसमुद्भवः ॥ ४ ॥

शब्दतर्काचलङ्कारः श्रीवेणीमाधवाभिधः ।

काश्यां वसंश्च शास्त्रेषु नाना टीकां करोम्यहम् ॥ ५ ॥

व्युत्पत्तिवादशास्त्रार्थकलादीनां समादरः ।

यथा कृतस्तथैवेयं सर्वथाऽऽद्वियतां बुधैः ॥ ६ ॥

यद्यप्यपूर्वं नो सर्वमीक्षितव्यमिद्विरितम् ।

तथापि दर्शन्दर्शं सन्तोषमेप्स्यन्ति सज्जनाः ॥ ७ ॥

१ अर्कमधुन्यायः ।

अकंदुरपेन रोगशान्तां किन्तध्वन्नेपणेन । निष्कपेः, अल्पीयसा प्रयत्नेन का-
यसिद्धावलम्बवद्वायासेन ।

प्रदीपः

प्रणम्य परमात्मानम्पितरौ च पुनः पुनः ।

श्रीगुरुं शिवदत्ताख्यं तर्कवागीशमद्वयम् ॥ १ ॥

लौकिकन्यायशास्त्रार्थकलायाष्टिपणायितम् ।

प्रदीपमारभे श्रीमद्राजनारायणोऽमतिः ॥ २ ॥

(१) अत एव वेदान्तसूत्रभाष्ये केवलचचेद् ज्ञानात् पुरुषार्थसिद्धिः स्यात् किम-

२ उदकनिमज्जनन्यायः ।

अयमनुष्यो दीर्घो न वेति विचारे जले निमग्नो भव यावत् प्रक्षिप्तो वाणो न प्रत्यागतो भवेत् । यदि मध्ये विमप्यङ्गं जलनिमज्जनाद्विहृतं न स्यात्तदायश्न दीर्घाति निष्कर्षः । सत्यासत्यनिर्णयेऽयन्न्यायः ।

३ अशोकवनिकान्यायः ।

रावणस्सीतां हत्वा राक्षसीभ्य आज्ञसवान् अशोकवनिकायानि स्थाप्या । अशोकवनिकाश्च अनेकाः । यत्र कुशाग्रशोकवनिकायां स्थापने रावणाज्ञं पालितेति फलितार्थः ।

४ मात्स्यन्यायः ।

प्रबलमत्स्यास्तुच्छमत्स्यान् खादन्ति । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलो बाध्यत इति न्यायाऽपरपर्यायः ।

यस्मिन्नेकायांसमन्वितानि कर्माणि ते कुरुः । “अकं चेन्मधु विन्देत किमर्थमपर्वतं व्रजे-
र्दितिन्यायात्” ।

तद् यथा पयि जातेऽकं मधुत्सृज्य तेनैव यथा मध्वयिनः पर्वतं न गच्छेयुस्तादृशं हि तत् । अपि चाहुः—अकं चेन्मधु विन्देत किमर्थमपर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥

अथ च—यद्यलपान्महतश्च कर्मणः समं फलं जायेत ततोऽकं चेन्मधु विन्देतेत्य-
नेनैव न्यायेनाल्पेन सिद्धे महति न कश्चित् प्रवर्त्तते ।

अकं “गृहकोणे” इत्यपि काचित्कः पाठः ।

(४) प्रबलनिर्बलविरोधे सबलेन निर्बलबाधविवक्षायाम् मात्स्यन्यायावतारः ।
अयम् प्राय इतिहासपुराणादिषु दृश्यते । तथा हि—वसिष्ठे प्रह्लादाख्याने तत्सनाधि-
प्रस्तुत्योक्तम्—

एतावताथ कालेन तद्रसातलमण्डलम् ।

भूमवाराजकन्तीदणं मात्स्यन्यायकदधितम् ॥

यथा प्रबला मत्स्या निर्बलास्तात्राशयन्ति तथा राजकं सुकदेशे प्रबला जनाः
निर्बलात्रराशयन्तीति न्यायफलितोऽर्थः ।

अतएव कामन्दकायै नीतिसारे—परस्परामिपतया जगतो मित्रवर्त्मनः ।

दण्डाभावे परिश्वंसी मात्स्यो न्यायः प्रवर्त्तते ॥ इति ।

अथ च कथासरित्सागरे—नास्त्येवाराजकं किञ्चिद् वत कोऽपि प्रजास्वहो ।

राजशब्दः सुरैः सृष्टो मात्स्यन्यायमयादयम् ॥ इति ।

५ अश्मलोष्टन्यायः ।

पदार्थयोर्विषमतासिद्धयेऽयं न्यायः । पाषाणेष्विदं न्यायाऽपरपर्यायोऽयन्न्यायः ।

६ अग्नेहृदीपन्यायः ।

हैलेन विना न यथा दीपस्थितिरेवन्निश्चे व्यवहारेऽस्य न्यायस्य प्रयोगः ।

७ विषकीटन्यायः ।

विषाज्जातः कीटो विषं भक्षन् सन् विषस्य एव जीवति । अत एव “विष-
कृमिन्यायेन जीवान्यदम्” इति ग्रन्थः ।

= अहिनकुलन्यायः ।

स्वाभाविकविरोधस्थलेऽस्य प्रयोगः । यथा अहिनकुलोस्स्वाभाविकविरोधः ।

८ काकतालीयन्यायः ।

तालवृक्षच्छाये प्रथिको विश्रान्तः तालवृक्षशिरसि काकस्तिष्ठति उड्डीयमाने

(१) अत एव बृहदारण्यकोपनिषदि “यथाऽवमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत” इति ।
अथ च अदम्यशूराभाष्ये यथा लोकेऽवमानमपाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांसु-
सिण्डः पाषाणचूर्णनायादमनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विक्षंसेत विचूर्णीभवेत् ।
अथ च “अदमलोष्टनिर्दर्शन” इति शाङ्करभाष्ये ।

(६) अत एव रघुनाथेन ।

“अस्मिन्नाध्यासेऽज्ञानं कारणम् । तत्त्वज्ञानेन वातदीपन्यायेन तन्निवृत्तावग्नेह-
दीपन्यायेन तदध्यासोऽपि निवर्त्तते । न च ज्ञानेनैवोभयनिवृत्तिः कुतो न स्यात् ।
ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति न्यायविरोधात् । द्विविधा हि निवृत्तिर्विरोधिना तान-
योनिवृत्त्या च । यथा वातादिना दीपनाशो यथा च तैलवत्स्यादिनिवृत्त्या दीपनिवृत्तिः ।
तत्राद्या निवृत्तिरज्ञानस्य, द्वितीया कार्यवर्गस्येति बोध्यम्” इति ।
अत एव च योगवासिष्ठे—तत्र वर्त्तमानाणि निविकल्पसमाधिना ।

दश स्थित्वा शशामासावातमन्यस्नेहदीपवत् ॥ इति ।

(७) पूर्णश्लोकस्त्वयम्—वाणक्योक्तः ।

विप्रास्मिन्नगरे महान् कथय कस्तालदुमाणां गणः,

को दाता रजको ददाति वसनं प्रातर्हृत्वा निशि ।

को दक्षः परदारवित्तदरणे सर्वोऽपि दक्षो जनः,

कस्माज्जीवसि हे सखे विषकृमिन्यायेन जीवान्यदम् ॥ १ ॥

(९) परंतु काशिकावृत्तौ—

काकतालीयम् अजाकृपाणीयम् अन्धकर्त्तकीयम्, अतर्कितोपनतं चित्राकरणम्—

१४ अरण्यारोदनन्यायः ।

अरण्यरोदनन्न कश्चि श्रुती न सम्भवेदिति । यत्र कथने कृते न कश्चित्
व्यायति तत्रास्य प्रयोगः ।

१५ काकद्वयुपवातकन्यायः ।

काकभ्यो दधि रक्षयतामिति श्रुतेऽपि काकविद्यादिष्वेभ्योऽपि रक्षयतामिति
गम्यते । अभिप्रायानुसारेण वाक्यप्रयोगः ।

१६ लोहचुम्बन्यायः ।

गतिहीनलौहः क्रियाहीनश्च । परन्तु चुम्बकाऽकर्पणेन तत्पार्ष्वङ्गच्छति । तद्वत्
निष्क्रियोऽपि पुरुषः प्रकृतिसाहचर्यात् सक्रियो भवति ।

१७ अन्धपङ्कन्यायः ।

प्रकृतिरन्धतमा पुरुषः पङ्कः, पुरुषः प्रकृतिस्कन्धमास्ते मार्गप्रदर्शयन्नुपक-
रोति । परोपकारविषयकोऽयन्न्यायः ।

(१५) पूर्वमेव काकवाल्मीकि शब्दाद्वर्त्तनन्यायः, सपुच्छोन्नानन्यायः, वधिरक-
र्षणन्यायः, अन्धदर्शनन्यायः, कृतान्धमुत्तमण्डनादिन्यायास्तुल्यं पृथक् ।

अत एव—किरणावली कुमुदाञ्जली च—

अरण्यरुदिति कृतं शवगरीरमुद्वर्त्तितम् ,

स्यले कसलोपणं सुचिरम्परं वर्णितम् ।

युक्तामवनामितं वधिरकण्ठोपः कृतः,

कृतान्धमुत्तमण्डना यदुद्यो जनः सेवितः ॥ इति पठन्ति ।

(१६) अत एव वात्स्यप्रदीपानुसारी भट्टहरिः—

काकभ्यो रक्षयतां क्षपिरिति बालोऽपि बोधितः ।

उपवातपरे वाक्ये न चादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

पूर्वमेव—इच्छागतावान्—तन्त्रवाचित्के

ये त्विमं विष्णुमव्यक्तं सां च देवममोदहरन् । एकीभावेन पश्यन्ति न तेषामनुवर्त्तन्मवः ॥ इति
अत्र हरिहरयोर्ग्रहणं काकद्विवातकन्यायेन विप्रेरगुपक्षलग्नमिति विवेकः सङ्गच्छते ।

(१७) अत एव साङ्ख्यवाचां—पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चवन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतसर्वगः ॥ इति

अश्वपङ्कधवदिति दृष्टान्तार्थम् । यथा गतिशक्तिविकलस्य पङ्कोर्गतिसाधनाय
गतिमत्तोऽन्धस्यापेक्षा, दृष्टिशक्तिरहितस्य चान्धस्य गतिशक्तिपत्तरेऽपि स्वाभीष्ट-
देशगमनं दर्शकमन्तरेण न सम्भवति तथा च यथा स्वकार्याय तयोः परस्परापेक्षा तथा

१८ निम्नगाप्रवाहन्यायः ।

नदीप्रवाहस्वभावः । प्रवाहो रुद्धो न भवति यथा तथा सुकृतिनाम्भापगम-
न्यथा न भवति ।

१९ फलवत्सहकारन्यायः ।

पथिक आन्नच्छायनधिगच्छति श्रान्तो भवति आन्नचलनपि भवति । एक-
स्मिन् कार्ये क्रियमाणे फलद्वयं यत्र तत्रास्य न्यायस्य प्रयोगः ।

२० वरगोष्ठीन्यायः ।

वरपक्षकन्यापक्षस्थो जना एकीभूयानन्दमनुभवन्ति । विवाहस्यमेकमेव कार्यं
साधयन्ति । पक्षद्वयाभाष्टं सिद्धयति । सम्मेलनेन यत्र कार्यकरणेच्छा तत्रास्य
न्यायस्य प्रयोगः ।

२१ सर्वापेक्षान्यायः ।

यत्र बहवो मनुष्या निमन्त्रितास्तत्र यथेकः कश्चन पूर्वमेव निमन्त्रणस्थान-
म्प्राप्तोऽन्यान्पेक्षते तद्वत् एककार्यसिद्धयेऽनेकापेक्षा यत्र तत्रास्य न्यायस्य प्रयोगः ।

२२ सुखोक्ताहन्यायः ।

कश्चिदौहकारगृहं गत्वा कथाहो निमेष इत्युवाच । पश्चादन्यो गत्वा सुखी
निमेषेयुवाच । कार्यद्वयोपस्थितौ लौहकारो विचारयति पूर्वं लाघवात्सुखेव निरां-

क्रियारहितस्य पुरुषस्य सक्रियप्रधानस्यापेक्षा दृष्टिशक्तिरहितस्य च प्रधानस्य दृष्टि-
शक्तियुक्तपुरुषस्यापेक्षेत्यत उभाभ्यामन्योन्यमपेक्ष्य स्वस्वकार्यं निष्पाद्यते इत्यर्थः ।

(२०) अत एव रघुनाथः—एकतलाकाङ्क्षायां तदाराधनमन्यदपि फलं प्रयच्छ-
तीति विवक्षायान्तु फलवत्सहकारन्यायः । यथा सहकार “आन्नश्चूतो रसालोऽनो
सहकारोऽतिसौरभः” इत्यन्वितादादितिसारभ आन्नशुक्षोऽतिमधुरपक्वफलमिति शाखः
स्वमुपसन्नाय छायादिने जलाय फलं परिमलं चाप्राथितमपि ददाति तथा प्रकृतेऽपी-
त्यर्थः” इति व्याख्यानं कुर्वते ।

अथ च योगवासिष्ठे—“नित्याभ्यासविवेकान्यां चित्तमाशु प्रसीदति । आन्न एव
दशानेति साहकारो ज्ञानेः ज्ञानेः” आशुग्रहणम्प्रसादावश्यम्भावद्योतनार्थम् । सहकारः
मुपग्रहणयति लौभस्तज्जावलक्षणां दशाम्” इति ।

(२१) अत एव सतपदाध्याम् अनुभवविभागे—अनुभवो द्विविधः प्रमाऽप्रमा च ।
अप्रमापि संशयो विपर्ययश्च । प्रमा प्रत्यक्षमनुमितिश्च ।

टीकाकारास्तु—अत्र प्रमानिरूपत्वात् परस्ताद् विभक्त्याप्यप्रमां सुखीकथाह-
न्यायेन प्राग्दिभजते अप्रमापीति” व्याचक्षते ।

तज्या ततः कटाह इति । यत्र लघुबृहत्कार्यद्वयोपस्थितिस्तत्र पूर्वं लघुकार्यकरणं ज्याय इति निश्चयार्थमस्य न्यायस्य प्रयोगः ।

२३ सुन्दोपसुन्दन्यायः ।

सुन्दोपसुन्दनामकौ देवयौ तपश्चर्यां कृतवन्तौ, लब्धवरावनेयौ सर्वेश्वरनारणीयौ । पर्यां मोहिनीन्द्रेणा मोहितौ मोहिन्युवाच युवयोर्युद्धे यस्य निजयस्तेन साकं मम भार्यात्वज्ञान्यथा । तौ युद्धयेतेन परस्परं । द्वौ स्वयम्भुतौ नेधरकर्तृको वधः । तथाच यत्रैवं प्रकारस्तत्रास्य प्रयोगः ।

२४ सोपानारोहणन्यायः ।

प्रासादारोहणं सोपानारोहणक्रमेण भवति तथा बृहत्कार्यसिद्धये क्रमेण व्यापारः ।

२५ सोपानारोहणन्यायः ।

यथा क्रमेण सोपानारोहणस्तथा विपरीतक्रमेण अवरोहणं प्रत्यावर्त्तनमित्यर्थः ।

२६ स्थविरत्नगुडन्यायः ।

बृहद्वस्तुक्षिप्तो लघुबोऽभीष्टस्थानं न गच्छति । एवमादिस्थलेऽस्य न्यायस्य प्रयोगः ।

२७ स्वामिभृत्यन्यायः ।

अन्यकार्यसिद्ध्यनन्तरं स्वकार्यसिद्धिरत्र तत्रास्य न्यायस्य प्रयोगः । फलितायंश्च स्वामिकार्यं कृत्वा भृत्यः प्रसन्नतया कृतकृत्यो भवति इति ।

(२४) अत एव लाङ्किकन्यायसंग्रहे—भारते सुन्दोपसुन्दसंज्ञौ सहोदरौ द्वावसुरौ तिलोत्तमार्थं वध्यघातकभावेनाभावपि परस्परं युद्धमानौ नष्टाविति श्रूयते । एवञ्च यत्र अन्योन्यनाशयनाशकभावविपक्षा तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति फलति । तथाच वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पन्नानां कार्यशब्दानाशयानामन्त्योपान्त्यशब्दौ परस्परेण नाश्यावन्त्य उपान्त्येनोपान्त्यश्चान्त्येनेति केचित्तर्कविदः ।

अत एव साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्—“ननु परस्परं विरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत् परस्परं ध्वंसन्ते इत्येव युक्तं प्राक् एव तेषामेकक्रिया कर्तव्यायाः” इति प्रश्नोऽपि प्रमाणयति ।

(२५) एवञ्चानात्मविदः आत्मानं विविदिषोर्नाशद्वयं प्रदत्ते परमात्मानमेवासौ व्याख्यास्यामीत्यभिसन्धिमान् सन्तकुमाः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तदभूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतदुद्घाततया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामासेति मान्त्याम् पाठो दृश्यते ।

(२६) अत एव ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये “नहि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति । नहि प्रतीपौ परस्परस्योपकुतः । ननु चेतनमपि कार्यकारणं स्वामिभृत्यन्या-

२८ स्थूलाऽरुन्धतीन्यायः ।

अरुन्धती तारा सूक्ष्मा पृथिवीतो दूरस्थारत्नेन सूक्ष्मतरा च । तद्दर्शनार्थं स्थूल-सत्पितारावलोकनेन दृष्टिम्बन्धयित्वा सूक्ष्माऽरुन्धतीदर्शनम् । यत्र सूक्ष्मातिसूक्ष्म-तत्त्वदर्शनार्थं स्थूलपदार्थदर्शनस्तत्रास्य प्रयोगः ।

२९ वृक्षप्रकम्पनन्यायः ।

कञ्चन वृक्षालङ्घनमुपयं प्रति अधस्त्यो जनः उवाच—सा शाखा कम्पनीया । अन्य उवाच सा शाखा कम्पनीया । एवं प्रेरणावास्तुदिनाम् कञ्चन वृक्षमूलं कम्पयामास । तदा सर्वांश्शाखां कम्पिता आसन् ।

३० समुद्रवृष्टिन्यायः ।

३१ भुक्तभोजनन्यायः ।

समुद्रे वृष्टिर्था निगर्धिका । भुक्ते भोजनं यथा निरर्थकम् । एवमिदं व्यवहारोऽस्य न्यायस्य द्वितीयस्य च प्रयोगः ।

३२ श्यालकस्तनकन्यायः ।

कस्य चित्तं शुनो नाम तच्छ्यालकस्य शुनोऽवाच्यभाषणे तत्पत्नी दृष्टा भवति । आत्मानोच्चारणेनाव्याच्यभाषणात् । अन्याथैतात्पर्येणान्याथैलाभेऽस्य न्यायस्य प्रयोगः ।

३३ सन्दंशपतितन्यायः ।

सन्दंशः लोके सहस्री इति नाम प्रसिद्धम् । मध्यस्थितपदार्थधारणम् यथा तथा सर्वोत्तरपदार्थधोर्नैवमपि पदार्थग्रहणं यत्र तत्रास्य न्यायस्य प्रयोगः ।

येन भोक्तृत्वरूपिण्यति इति चेन्न ? स्वामिभृत्येयोरप्येतेनांशस्यैव चेतनमप्रत्युपकारकत्वात्” इति सङ्गच्छते ।

अन्यत्र च—“ततश्च जीवेद्वरयोरप्युपकार्योपकारकभावाभ्यामुपगमात् किं स्वामिभृत्यवत् सम्बन्ध आहोस्विदग्निविस्फुल्लिङ्गवदित्येतां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति” इति कथनमपि चरितार्थम् ।

(३०) अत एव रघुनाथेन भाष्ये च यत्रैकस्य वस्तुनो मतभेदेन बहूनि रूपाणि तत्तच्छास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानान्युपलब्ध्य क्रिया हि विकल्पयते ननु वस्तु इति न्यायाद् वस्तुनि विकल्पसम्भवमस्त्वा विरुद्धानां समुच्चयस्याप्यसम्भवेन तेष्वेकमतप्रतिपादितं सर्वाविरुद्धं वस्तु स्वीक्रियते तत्र वृक्षप्रकम्पनन्यायः प्रवर्त्तते इति फलति ।

३५ सिंहावलोकनन्यायः ।

सिंहो वधं हत्वा जगन्मनं कुर्वन् पृथुस्थं पश्यन् धावति । यत्र यत्र पूर्वपदा-
र्थावलोकनं तत्र तत्रास्य न्यायस्य प्रयोगः ।

३६ विपवृक्षन्यायः ।

विपवृक्षं सम्पात्य तस्य स्वयं छेदनमधोगम्य । यत्रैवं व्यवहारस्तत्रास्य न्यायस्य
प्रयोगः ।

३७ रात्रिदिवसन्यायः ।

रात्रिदिवसोरन्तरम् पणरूपिकयोरन्तरम् । पृथिव्याकाशयोरन्तरम् । एवमव्य-
वहारस्य न्यायस्य प्रयोगः ।

३८ विल्वखलवाटन्यायः ।

सूर्यवर्मेणातसश्चान्त्यर्थं विल्ववृक्षच्छायमधिरूढवान् । तस्मिन्समये विल्व-
फलपतनम् । यत्रेष्टेऽनिष्टलाभस्तत्रास्य न्यायस्य प्रयोगः ।

(३५) अत एव नीलकान्तेन वनपर्वदीकायाम्—गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम
पावकः, इति पर्वाशब्दाख्याने सिंहावलोकनन्यायेन शब्दोः सौत्रमूलेषुत्रं भरतं स्तौति
साहेन गुरुभिरिति ।

अत एव च हनचन्द्रेण परिशिष्टपर्वणि—

सिंहावलोकनन्यायेनालीढः क्षत्रतेजसा ।

प्रत्यक्षानिव सोऽद्राक्षीत्तानमात्यान् सुतद्विपः ॥ इति सङ्गच्छते ।

(३६) अतएव सिद्धान्तकौमुद्याम्—विपवृक्षोऽपि सम्बध्यं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् इति ।

अथ च खण्डनखण्डलाद्ये—“एते सर्वे तकाः अस्माभिरेव तर्कपदव्यामभिपिका-
स्ततो न प्रबन्धेन निरस्यन्ते ‘विपवृक्षोऽपि सम्बध्यं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्’ इति ।

अत एव—उपमितिप्रत्यये—

हाहा मयेदं नो चारु कृतं यत्सुतभर्त्सनम् ।

विपवृक्षोऽपि सम्बध्यं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ इति च ग्रन्थसङ्गच्छते ।

(३८) अत एव बद्धमानेन—“यथा खलवाटः पर्यटन्नतस्मिन् श्रीफलतराधस्तादा-
गतो देववशाच्च विल्वमुपरि पतितं तद्दन्त्योऽप्युभयवस्तुसंयोग एवमुच्यते” इति सङ्गच्छते ।

अत एव च भर्तृहरिणा—खलवाटो दिवसेधरस्य किण्वैस्सन्तापितो मस्तके,

वाञ्छन्देशमनातर्प विधिवशाच्चालस्य मूलगतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः,

प्रायो गच्छति यत्र भार्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ इति ।

अथ न्यायः काकतालीयाजाकृपाणीयान्त्वान्त्य एवेति ध्येयम् ।

३९ देहलीदीपकन्यायः ।

देहल्यां मन्दिरादौ स्थापितो दीपो बहिरन्तश्च प्रकाशयति ।

४० करिबृंहितन्यायः ।

विशिष्टवाचकपदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपर-
त्वम् । बृंहितं करिगमित्तमिति कोशः—विशिष्टवाचकस्य बृंहितपदस्य “तत्र सद्दि-
ग्बृंहितशब्दो” इत्यादौ विशेषणवाचिद्विरुद्धपदसमवधानाद् गजितमात्रविशेष्यपरत्वम् ।

किञ्च “सर्कोचकैर्मातृपूर्णरन्ध्रैः कृजजिरापादितवंशकृत्यम्” इत्यत्र “कीचका
वेणवस्ते स्युष्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः” इति कोशेन कीचकपदस्य वेणुमात्रपरत्वम् ।

किञ्च “उदामदावद्विपबृंहितैरशतैर्नितान्तमुत्तुङ्गतरङ्गहेपितैः । चलज्वजस्यन्दन-
नेमिनिस्वनैर्भृजिरुच्छवासमथाकुलं नभः” सूर्यसिद्धान्ते स्पष्टाधिकारे “दक्षिणोत्तर-
तोऽप्येवं यातो राहुस्त्वरंहसा । विश्विपस्येप विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात्” विक्षेपं
विशेषणम्, स्वरंहसा आत्मवेगेन विक्षिपति । विशिष्टवाचकत्वेऽपि विशेष्यपरत्वम् ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयन्त्रिरच्यत इत्यत्रोपसर्गाणां वाचकत्वपक्षे विशेष्यमा-
त्रपरत्वम् ।

(३९) अत एव जैमिनिना शाबर भाष्ये यथा प्रासादे कृतः प्रदीपः सन्निधानाद्वा-
जमाणोऽप्युपकरोतीति व्याख्यानं संगच्छते ।

अथ च सप्तपदाध्यायम्—द्रव्यानारम्भकं कार्यद्रव्यमन्त्यावयवि । प्रागभाववत्कार्यम्
मोनायतनमन्त्यावयवि शरीरम् इत्यत्र “यद्यप्युद्देशानन्तरं लक्षणस्य वक्ष्यत्वा-
च्छरीरलक्षणानन्तरं मोनादिवदन्त्यावयवी लक्षयितुमुचितस्तथाप्यत्र द्रव्यपदव्यवच्छे-
द्यत्वेन प्रास्तव्याद् देहलीदीपन्यायेनात्रोपसर्गादन्त्यावयवोऽत्र लक्षित इत्यदोषः इति
ग्रन्थश्च संगच्छते ।

आनन्दगिरौ शङ्करविजये च एवमेव काकाक्षिणोलकन्यायोऽप्यनुसन्धेयः जामात्रथं
अपितस्य सूपस्यातिथ्युपकारकत्ववत् इति ।

(४०) अत एव काव्यप्रकाशे—“सौन्दर्यसम्पत्कारणं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।

पदपदान् पुष्पमालेव काञ्चाकर्षति सा सखे ॥

काव्यप्रदीपे च मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव स्रजि शक्तस्तथापि पुष्पपदनापुष्टा-
र्थम् लक्षणयोत्कृष्टत्वप्रविपादकत्वात् । अयमेव करिबृंहितन्यायः ।

एवमेवापरत्र उदाहरणचन्द्रिकायाम्—अत्र निरुपपदान् मालाशब्दादेव पुष्पसक-
प्रतीतेः पुष्पपदमुत्कृष्टपुष्पस्यैव संक्रमितं वाच्यम् । तथैव करिबृंहितादिष्वपि बोध्य-
मिति मणितम् ।

४१ करकङ्कणन्यायः ।

कङ्कणं करभूषणमिति कोशः । कङ्कणशब्दः करभूषणवाचकोऽपि करशब्दप्रयोगः करसम्बन्धिव्योक्तार्थः ।

४२ ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ।

ब्राह्मणमानय वसिष्ठमप्यनयेत्युक्ते वसिष्ठोऽपि ब्राह्मण एव ।

४३ गोवलीवर्धन्यायः ।

गामानय वलीवर्धनयेत्युक्ते वलीवर्धोऽपि गोपदवाचकः ।

४४ तत्कसौण्डिन्यन्यायः ।

सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतातत्कं कौण्डिन्यायेति व्याख्येयान्कभावो बोध्यः ।

(४२) अत एव पदमत्रायां "वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यस्यापनार्थम् पृथग् प्रहणं यथा ब्राह्मणा अगता वसिष्ठोऽप्यनय इति" व्याख्यातमपि महती सङ्गच्छतेतराम् ।

अत एव "इत्यस्य" सूत्रभाष्ये ब्राह्मणपरिवाजकन्यायोपपत्तेरनुसृतम् ।

(४३) वाचस्पतिना वलीवर्धस्य गोविन्दपत्न्येऽपि वलीवर्धस्य अस्ति गोविन्द बोधनार्थं यथा प्रयोगस्तथाऽन्ययोः सामान्यविशेषरूपयोर्द्वयमिति बोधनार्थं यत्र प्रयोगस्तथाऽपि प्रवृत्तिः ।

अन्येन च—यत्र गाः कालय वलीवर्धनेत्युच्यते तत्र गोपदेनैव वलीवर्धबोधसिद्धौ वलीवर्धपदं दुर्दम्भज्ञापनपरत्वेन सफलमिति कल्प्यते इति केचित् ।

अत एव च कुल्लुकभट्टगाम् "अत्र चानेकशब्दोपादाने गोवलीवर्धन्यायेन पौनरुक्त्यपरिहारः" इति ग्रन्थेऽपि नमस्कृतम् ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्—ब्राह्मणवसिष्ठन्यायब्राह्मणपरिवाजकन्यायावच्छेदद्विस्तपदे निमग्नौ ।

(४४) अत एव बृहदारण्यकवार्तिकं—तत्कसौण्डिन्यवन्त्यायो नयेहान्यवसीयते ।

उत्सर्गानिवकास्तत्कचट्टनस्यैवान् आत्मेव इति ।

अथच आनन्दनिर्णयम् "अभिज्ञमशब्दस्य भेदनिषेधत्वेऽपि न भेदस्य शून्यता सर्वत्र प्राप्तस्य कारणे निषेधादायंभ्यो दधि दीयतामित्यायंशब्दो प्राप्तस्य दधत्तत्कं कौण्डिन्यायेति कौण्डिन्ये निषेधेऽप्यनुसृततावदित्याशङ्क्याह तत्रेति" साधु सङ्गच्छते ।

अत एव च महामाष्ये "लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि सम्भवे वाचनम्भवति । तद्यथा—दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतातत्कं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तत्कदानं निवर्तकं भवति" इति ।

४५ माठरपरिवेषणन्यायः ।

सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्माठरकौण्डिन्यौ परिवेषिताम्, निमित्तकार्पिणोवाचः ।

४६ तुष्यतु दुर्जनन्यायः ।

एवं स्वोकारेणैव यदि दुर्जनस्तुष्येत् तर्हि तुष्यतु का नो हानिः प्रकरान्तरेण केचित्तुष्यते ।

४७-सम्भवव्यभिचारान्तराद्विशेषणार्थवदितिन्यायः ।

नीलो घट इत्यत्र नीले घटे घटस्य नीलता सम्भवति । पीतादिघटे सा व्यभिचारिणी । अतो घटस्य नील इति विशेषणमर्थवदिति तात्पर्यम् ।

४८-नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतीतिन्यायः ।

नहि दण्डज्ञानमिदं दण्डोति ज्ञानम्भवति ।

४९ खले कपातन्यायः ।

तुला युवानश्चिन्तायः कपोता खले यथाऽमी युगपत्पतन्ति ।

पक्षेयं सर्वं युगपत्पदार्थाः परस्परस्यान्वयितो भवन्ति ।

एतेन वचनात्पक्षेयं प्रथमक्षणे वदयदस्मरणम्, द्वितीयक्षणे आनयनादिस्म-

(४६) यत्र प्रतिवाच्युक्तं सञ्जट्टनमपि बादिना प्रोक्षिवादेनाङ्गीकृत्यापि दूषणान्तरस्य दानं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

अत एव अद्वैतसिद्धौ—"यथास्वरूपं किमधिकरणमुतायेयम् । यद् वा प्रतीति-काशः किं वा प्रतीतिरिव । उतावच्छेदकदेशो यत्तत्र विनिगमनादिरहात्तुष्यतु दुर्जन-न्यायेन स्वोकारेऽपि न निवाहः" इति सङ्गच्छते ।

अत एव च नामनीकाराः—"यद्येव परस्वापदो धर्मिण्यगृह्यमाणे तर्द्धमा न शक्या प्रहोतिमिति । एवं नामास्तु तथा तुष्यतु परस्वोपापदोऽपि इत्यर्थः" इति सङ्गच्छते ।

(४८) अत एव "नागृहीतविशेषणेतिन्यायेन" इति कुमारिलभट्टाः ।

"अगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्दृष्टा" इति न्यायमालाविस्तरे ।

"नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिः" इति सप्तपदाध्यायम् ।

"नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिः" इति तार्किकरक्षावाम् ।

"नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्निष्कामति" इति रघुनाथः ।

"ननु प्रतीतिं विशेषणे विशिष्टकेचन प्रत्येतुमर्हति" इति शावरे माष्ये ।

(४९) अत एव साहित्यदर्पणे—समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य सायकं ।

खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपिचैव ।

इत्युक्तं साधुसङ्गच्छतेतराम् ।

रणम्, तृतीयक्षणे प्रथमस्मरणस्य नाशाच्छाब्दबोधो न स्यादित्यपास्तम् । अनेन न्यायेन युगपत्तेषां स्मरणस्य निर्विवादत्वात् ।

५० प्रदीपन्यायः ।

विरुद्धपदार्थसम्बन्धेन यत्रैककार्यसिद्धिस्तत्रायन्यायः प्रवर्तते । वर्तितैला-
प्रथः परस्परस्मिन्बोधिनोऽपि एकीभूय प्रकाशरूपमेकं कार्यं साधयन्ति । सत्त्वरजस्त-
मांसि विरुद्धान्यपि देहं प्रवृत्त्यादिकञ्च कार्यजनयन्ति ।

५१ दण्डादृपन्यायः ।

एकत्र दण्डादृपो स्थापितौ दण्डो मृपकैर्भक्षितः, दुष्करदण्डभक्षणेनापूषोऽपि
भक्षित इति गम्यते । श्लोकः—मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थाव-
रस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ इति वाक्ये स्थावरग्रहणेन निबन्धद्विपद-
योर्दण्डादृपन्यायादानादितिषेधसिद्धिरिति फलति । कठिनभक्षणेन सरलभक्षणं भव-
न्यते इति निष्कर्षः ।

५२ कूर्माङ्गन्यायः ।

यदा संहरेत् चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । कूर्मदेहे तदिच्छया तदङ्गानि निस्स-
रन्ति तत्रैव लीयन्ते च ।

(५१) अस्यैव अर्थापत्तिनाम्नाऽपि व्यवहारो लौकिकः । अत एव साहित्यकौमु-
द्याम् “दण्डादृपिक्रयान्मार्गमोऽर्थान्तिरिप्यते” मृपकेण दण्डो भक्षितश्चेदित्यर्थः । एषो-
ऽपि तेन भक्षित इति न्यायो दण्डादृपिका । तयान्यायार्गमोऽर्थान्तरप्रत्ययोऽर्थापत्ति-
रित्यर्थ इति व्याख्यानेन विरोधः ।

परं तु कुबलयानन्दे “कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिप्यते । स जितस्त्वन्तु-
त्वेनेन्दुः का वाचां सरसीरुहाम् ॥” अत्र स इत्यनेन पद्यानि येन जितानीति विवक्षितं
तथा च सोऽपि येन जितस्तेन पद्यानि जितानीति किमु वक्तव्यमिति दण्डादृपिका-
न्यायेन पद्यजन्यरूपार्थस्य संसिद्धिः काव्यार्थापत्तिः । तान्निष्काभिन्नार्थापत्तिव्यावृत्तये
काव्येति विशेषणमित्यभिदधति ।

(५२) अत एव साङ्ख्याचार्याः सर्वदर्शनसंग्रहे च “यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्म-
शरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति चाविर्भवन्त्येवं कारणस्य तत्त्वादेः पदार्थ-
विशेषा निस्सरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्ते हृत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो वि-
नश्यन्तीत्युच्यन्ते । न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः इति प्रवदन्ति ।

५३ भामतीन्यायः ।

भामती स्त्री रूपयौवनादिरुम्पन्ना यथा एकेनैव नाम्ना पतिं सुखाकरोति दुः-
खाकरोति च सपत्नीः नरान्तरम् मोहयति चेति भावः ।

५४ सूत्रशाटकन्यायः ।

यत्र भाविसंज्ञया निर्देशस्तत्रायन्यायः । तन्तुवायम्प्रति कश्चिदाह अस्य
सूत्रस्य शाटकम्बवेति । सिद्धिमन्तरा न शाटकत्वम्, अस्यैतादृशम्वस्तु वयं यस्य
शाटकमिति संज्ञा भाविनी ।

५५ कुलालदोहिनीन्यायः ।

यथा कुलालस्य गृहे हि दोहिनी सा वै कथं दोहिनिकेति संज्ञा ।
एवमिहापि भाविनी संज्ञा ।

५६ जलानयनन्यायः ।

जलमानयेत्युक्ते पात्रानयनं सुतरां सिद्धयति अनीप्सितमपि । एवमव्यवहारे-
ऽस्य प्रयोगः ।

५७—नहि करकङ्कणदर्शनाय आदर्शापेक्षा भवतीति न्यायः ।

प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तत्रैव पदार्थप्रतीतिः नादुर्मित्यादिसामग्र्यपक्षेतिव्यवहारेऽ-
स्य प्रवृत्तिः, नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेणानुमातारस्तन्नुमिमते ।

५८—भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायः ।

अनिष्टे कर्मणि कृतेऽपि यत्र नाभीष्टसिद्धिरेवम्बिधे व्यवहारेऽस्य प्रयोगः ।

(५४) अत एव श्रुत्याः—“यत्रतु भाविसंज्ञया निर्देशो यथा नारुद्रोवत्तेत् काश्या-
मित्यत्र तत्र सूत्रशाटिकान्यायावतारः । सूत्रस्य शाटिकां वापयतीत्यत्र यथा सूत्राव-
स्थायां भाविन्या शाटिकेति संज्ञया निर्देशस्तथा दार्ष्टान्तिकेऽपीति बोद्धव्यम्” इति ।

अत एव च महानाप्ये “आरम्भेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति, कथम्, विज्ञा-
स्यते भाविनी संज्ञा सूत्रशाटिकत्वात् । तद् यथा कश्चित् कश्चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य
शाटकं वेति । स पश्यन्ति यदि शाटको न वानव्योऽथ वातव्यो न शाटको शाटको
वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी रवलवस्य संज्ञाऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो
यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद् भवतीति”

अत एव च तन्त्रवास्तिके “यद्येवास्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्युक्ते वानेन शाटकः
क्रियते इति हि भाविसंज्ञा विज्ञानादविरोधो विज्ञायते तथैवात्र प्रत्येतव्यमिति” ।

(५८) अत एव वेदान्तकल्पतरुपरिमलव्याख्यानं—

ननु भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायेन प्रपञ्चस्थाधिष्ठानव्य-

५६ आभणकन्यायः ।

आभणकं लोकप्रसिद्धकथनम् । यथा वराटकान्वेषणे प्रवृत्तश्चिन्तामणि लब्ध-
वानिति ।

६० रज्जुसर्पेऽन्यायः ।

यथा रज्जोरज्ञानेन सर्पात्मना भानम् । ज्ञातायास्तु रज्जुत्वेन । ज्ञातस्ये वरस्य
निष्प्रपञ्चत्वेन भानम् । अज्ञातस्य सप्रपञ्चत्वेनेति दृष्टान्तः ।

६१ गुडजिह्विकान्यायः ।

जिह्वायां गुडरेपनं कृत्वा निम्बादि कटुद्रव्यं पापयन्ति वित्रादयः ।

६२ उग्रकण्टकभक्षणन्यायः ।

उग्रस्य शनीकण्टकवेधजातदुःखकालेऽपि शमीपत्रभक्षणजमुखादेशो भवति ।
व्यापारसमये यद्यपि दुःखन्तथापि फलसमये सुखम् एवं व्यवहारस्य प्रयोगः ।

६३ रासभक्तन्यायः ।

गर्हभक्तद्वारादौ उच्छस्वरेण लम्पः पञ्चान् मन्दो भवति क्रमेण पञ्चि-
गः । तथा नीचप्रीतिः पूर्वमधिका पश्चान्नन्दा मन्दतरा च ।

तिरिक्ततया प्रतीयमानत्वात् कथमद्वैतसिद्धिरस्ति याशङ्कां नृणां कुर्वन्नाह अलण्डनिर्ग-
म्यस्तु संगच्छते ।

(६१) अतएव वाचस्पतिमिश्राः—“यथा तिक्तताम्रिया निम्बपानमकुर्वाणस्य
बालस्य जिह्वायां गुडालेपंकृत्वा वित्रादिस्तं पापयति निम्बन्तथा अर्थवादवाक्यानि
ब्रह्मायाससाध्ये कर्मण्यप्रवर्तमानं पुष्पं स्वगाक्षय्यादिकं श्रावयित्वा प्रवर्तन्ति ।
ननु भुक्तिरपि रोचनार्था इति ।

(६२) अत एव शाङ्कराचार्ये “शब्दाद्विनेशेऽपि च भावनाविगेषात् सुखादि-
निर्गमोपलब्धेः” इत्येतदव्याख्यानं भावना तत्तज्जातियोग्या वासना तद्विशेषादु-
द्गाशीनां कण्टकादौ सुखादिदर्शनात् इत्युक्तम् ।

तथैव हि वाचस्पतिना भासत्याम् “यदि पुनरेत एव सुखदुःखस्वभावा भवेदुन्ततः
स्वरूपत्वाद् धेमन्तेऽपि चन्दनः सुखस्स्यात्, नहि चन्दनः कदाचिदचन्दनः । तथा
निर्वापेपि कुंकुमपंकसुखो जनेत् । नहि असौ कदाचिकुंकुमपङ्कः । एवं कण्टकः क्रमे-
लक्ष्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्रागभूतां सुखस्स्यात् ननुतो काश्चित्प्रत्येवाक-
ण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुंकुमादौ जातिकालावस्थाध-
पेक्षया सुखदुःखादि हेतवो ननु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणोयम्” इत्यपि ग्रन्थः
सङ्गच्छते ।

६४ कुक्कुटध्वानन्यायः ।

कुक्कुटध्वनिर्ह्रस्वदीर्घप्लुतक्रमेण भवति तथा साधुमेवो उत्तरोत्तरम्वर्द्धते ।

६५ इक्षुदण्डन्यायः ।

यथेक्षोःपर्वणि पर्वणि रसोत्कर्षस्तथा सज्जनमैत्रयपि क्रमेण उदकर्कतां प्राप्नोति ।

६६ चालनीन्यायः ।

चालनी सारंपरित्यज्यासारमात्रं गृह्णाति । चालयते धान्याद्यनया चालनी,
चालयते गिजन्तात् लघुद् डीप् ।

६७ मलिकान्यायः ।

मक्षिका हि सर्वं देहम्परित्यज्य व्रगस्थानमेवालम्बते तथा दुष्टोऽपि ।

६८ जलौकान्यायः ।

जलौका हि क्रीस्तनाग्रे लाना दुग्धं त्यक्त्वा रुधिरं पिबति तथा दुष्टोऽपि ।

६९ भ्रमरन्यायः ।

भ्रमरो निर्गन्धं पुष्पं त्यक्त्वा सगन्धमाचरेत्, एवं व्यवहारस्य प्रवृत्तिः ।

७० शूर्पन्यायः ।

शूर्पो तुसादि देहस्त्यक्त्वा शुद्धमन्नमवशेषयति, तथा शिष्यो गुरुणां गुणान्
आधत्ते न तु दोषान् ।

७१ व्याघ्रीश्वोरन्यायः ।

सिंहोश्वीरं सुवर्णपात्र एव तिष्ठति फलाय च भवति तथा गुरुपदेशो हि शमा-
दिसाधनयुक्ते शिष्ये एव प्रतिष्ठां लभते नान्यत्र ।

७२ चित्राङ्गनान्यायः ।

यथा चित्ररूपाङ्गना श्रीं दृश्यमानाऽपि पुष्पनाऽलङ्कनादिकलं अनयितुन्
शक्नोति ।

(६०) प्रदोषोपनिषदि तु—“तद्यथा मक्षिका मनुकराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवो-
त्क्रामन्ते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रविष्टन्त एव वाङ्मनश्च श्रोत्रं च ते प्रोता
प्राणं स्तुवन्ति” इत्युक्तम् ।

अपरे तु सर्वदोषेनसंग्रहकाराः—“यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधेः
प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयम् । यथा मनुकराजं मनुमक्षिका अनुवर्तन्ते तथेन्द्रियाणि
चित्तमिति” ।

७३ ऊपरवृष्टिन्यायः ।

ययोपरे वृष्टिनिर्गमिका तथा मूलैर्भ्यः शिक्षाप्रदाननिष्फलमिति भावः ।

७४ समुद्रवृष्टिन्यायः ।

समुद्रे किं जलवृष्ट्या ? तथा विद्वद्भ्यः कथमुपदेशः ।

७५ समुद्रजलशोषणन्यायः ।

यथा अन्नमशब्दं समुद्रशोषणे कस्यापि न प्रवृत्तिस्तथा हृत्यसाध्ये न प्रवृत्ति-
तव्यमिति भावः ।

७६ सुमेरुशिखरानयनन्यायः ।

अयमपि समुद्रजलशोषणन्यायतुल्य एव । यत्रासम्भवे कार्ये कश्चित् प्रवर्तते
तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

७७ काकदन्तगवेपणन्यायः ।

काकस्य दन्तास्सन्ति न वेति तेषां शौक्यत्वमेवेति ।

७८ हस्तामलकन्यायः ।

इस्ते स्थितमामलकफलमसन्दिग्धं हस्यते ।

(७३) अत एव परिशिष्टपर्वणि—कपायपाक्षिवृक्षेषु कृतघ्नेषु दुरात्मिषु ।

पतेषु निष्फलं दानमूपरेष्वम्बुवृष्टिवत् ॥ इति ।

अथ च अनुशासनपर्वणि—ययोपरे वीजमुत्सन्नरोहेन्नवा वसा प्राप्नुयाद् वीजमा-
गम् । एवं श्राद्धं भुक्मनर्हमाणैर्नचेहानुत्र फलं ददाति इति निगद्यते ।

(७४) अत एव कातोयोपनिषदि शङ्करः “न चिकेतो मरणं मानुप्राक्षी” न
चिकेतो मरणम्मरणसम्बद्धम्प्रदानं प्रेत्यास्ति नास्तीति काकदन्तपरीक्षारूपं मानुप्रा-
क्षीर्नैवन्प्रष्टुमर्हसि” इत्युक्तवान् ।

अत एव च ध्वन्यालोकं “व्यङ्ग्योऽर्थो भवतु मा याभूद् कस्तत्राभिनिवेशः । काक-
दन्तपरीक्षाप्रायमेव तत्स्यादिति भावः” इत्युक्तम् ।

न्यायमञ्जरीकारा अमुमेव न्यायं वायसदशनविमर्शन्यायनाम्ना अभिदधति ।

(७५) अत एव न्यायमालाविस्तरे “ऋत्वर्थोऽयम्पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य
प्रयोजनं किमपि न पश्यामः । तस्मात् काकदन्तविचारवद्दयं विचार उपेक्षणीय इति
चेन्मैवम्” इत्याद्युक्तम् ।

खण्डनखण्डसाधे च “न च वाच्यं सामान्यतोऽद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि
विशेषतः प्रमाणप्रदानो, यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषविचारः काकदन्त-
विचारवत्स्यात्” इतिप्रोक्तम् ।

७८ चित्रपटन्यायः ।

यथा धौतो घटितो हि लाञ्छितो रजितः पटः चिदन्तर्यामिसूत्रात्मा विरा-
ढात्मा तथेय्यते ।

स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतस्याद् घटितोऽन्यविलेपनात् ।

मण्याकारैर्लाञ्छितस्याद्रजितो वर्णपूरणात् ॥

८०-चम्पापुटकवात्सनान्यायः पुटकचम्पावासनान्यायो वा ।

प्रथमे चम्पया सहितःपुटक इति समासः । चम्पा पुष्पविशेषः तद्वासनापुटके ।

यत्र वा वासनासंक्रमस्तत्रायन्न्यायः ।

८१-रुढिर्योगमपहरतीतिन्यायः ।

स्थन्तरशब्दःसामवेदे रुढः स्थेन तरतीति विग्रहमात्रम् ।

८२-जलकतकरेणुन्यायः ।

कतको जलशोधनद्रव्यविशेषः । अत्र एवायं हेमचन्द्रेण—

परिशिष्टपर्वणि—गुल्वाक्कतकक्षोदसंस्कृतमभवत्सदा ।

प्रशान्तदुर्घ्यातमलं तन्मनोवारिनिर्मलम् ॥ इत्युक्तम् ।

(८१) अत एव चत्वरणप्रमेयसंग्रहे “ननु जिज्ञासाशब्दो विचारे रुढः । भाष्य-
कारादिभिस्तत्र विचारविक्षया प्रयुक्तत्वात् । अतो रुढिर्योगमपहरतीति न्यायेना-
वयवार्थस्वीकारो न युक्तस्ततोऽर्थशब्दोऽप्यधिकारार्थो भविष्यति । इति विचारस्य
प्रारब्धं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् ? रुढिर्योगमपहरतीति न्यायस्यात्राप्रसरात् । तत्र
यः शब्द एकत्रार्थे रुढोऽपरत्र यौगिको यथाच्छागे रुढोऽजशब्द आत्मनि यौगिकस्त-
त्राजे पश्येत्युक्ते रुढिर्योगमपहरतीतिन्यायः प्रसरति । इह तु जिज्ञासाशब्दो न
विचारे रुढः” इति सङ्गच्छते ।

अथ च तर्कभाषान्यायप्रदीपटीकायाम्—

लब्धात्मिका सती रुढिर्भेद्योगापहारिणी ।

कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः” ॥

इति सङ्गच्छतेतराम् ।

(८२) अत एव मनोः-फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

ननामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसोदति ॥ इति श्रूयते ।

अथ च लौकिकन्यायसंग्रहे “यथा हि सपङ्कजले निक्षिप्ताः कतकस्यौषधिविशेषस्य
रेणवो रजांश्च तस्माज्जलात् पङ्कः विलाप्य स्वयमेव विलीयन्ते तथा तत्त्वज्ञानं सवि-
लासाज्ञानं निवर्त्य स्वयमेव निवर्तन्ते” इति ।

२३ सर्ववाक्यं सावधारणमिति न्यायः ।

अवधारणार्थक एवकारस्त्रिविधः क्रियान्वितः विशेषणान्वितः विशेष्यान्वितः ।
१। नीलमुत्पलमभवत्येव, शङ्खः श्वेतः, पार्थिवं धनुर्द्वयं हस्त्युदाहरणानि ।

२४ सर्वविशेषणं सावधारणमिति न्यायः ।

शङ्खः श्वेत इत्यत्र श्वेत एवेत्यर्थः ।

२५-मण्डूकतोलादन्यायः ।

मण्डूकतोले तुलानिष्ठमण्डूकस्तु तत्रात उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पतन्तीतिभावः ।

२६-धुगाक्षरन्यायः ।

धुगः कौटविशेषः तद्भक्षितकाष्टादावकल्माश्च ककाराद्यक्षाकारस्त्रिद्वयं इति ।

उक्तञ्च भगवत्पादैः--अज्ञानकल्पं जीवं ज्ञानान्यासाद् विनिसृजम् ।

कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकणुवत् ॥ इति ।

अपञ्च सुरेन्द्रेण वास्तिके--अपां कतकसम्पर्काद् यथात्यन्तप्रसन्नता ।

अपास्त्वानेपसंसारभावनस्यावसातमनः ॥

(८२) स्वास्थ्यप्रसन्नतौ तस्मिन् सुषुप्ते भवतीत्यतः ।

सम्प्रसादमिन्द्राहुः सुषुप्तं तद्विरोजनाः ॥

अथ च हेमचन्द्रेण परिशिष्ट पर्वणि--गुरुवाककतकक्षोदसंस्तकमभवत् सदा ।

प्रशान्तदुःख्यांतमलं तन्मनोवारि निर्मलम् ॥ इति

अत एव च तत्त्वमुक्तात्वे--

"ननु कचिदिन्द्रियनाशः । अवस्थान्तरान्त्या वा दर्शनम् । कतकरजोनिर्दर्शनं च बालप्रलोभनम् । न हि पयसि पङ्कः कतकरजसा शान्तयेति विद्वेषनादृष्टेः । न च त्वयन्तत्र नन्दनसंज्ञेयमाश्रित्येति" इति ।

(८६) अत एव वद्वेमानेन--धुगोत्तिकरणात् कथञ्चित्प्रपन्नलभश्च धुगाक्षरम् ।

तदिव यदकुशलेन दैवाग्निष्पाद्यते तद्भुगाक्षरं यम् ॥

इति व्याख्यानं सकलं भवति ।

अथ च प्रदत्तपदे--"अहो धुगाक्षरन्यायो यदिदं अत्रादयन् प्रतिमयोक्तं वन्दि-
द्वयम् प्रति फलितं वचः" इति च सङ्गच्छते ।

अत एव च राजतरङ्गिण्याम्--

जीन् वारान् समरे जित्वा जितमेने स मुमुनिम् ।

सङ्गजयमरेर्वीरा मन्यन्ते हि धुगाक्षरम् ॥ इत्युक्तिरिति सङ्गच्छतेतराम् ।

२७-विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम् इति न्यायः ।

अन्यत् कर्तुं सङ्कल्पे प्रमादादिना यत्रान्यत् क्रियते फलेऽनिष्टमवलोक्यते
तत्रास्य प्रवृत्तिः । उन्मत्तप्रलयपितृमिव च तत्र श्रद्धीयते लौकिकैः ।

२८-कूपमण्डूकन्यायः ।

लोककथा, समुद्रनिष्पत्तो मेघो विवेश कूपम्, कूपस्था मण्डूकाः पृच्छन्ति कुत
आगतो भवानिति स उवाच समुद्रात् कियान्समुद्र इति पृच्छन्ति स उवाच महानि-
कूपस्थः कश्चनोवाच स्वजङ्घां प्रसार्य किमेतावानिति स उवाच नद्येवं महान्समुद्रः
ततो द्वितीयजङ्घां प्रसार्योवाच किमेतावान्समुद्र इति पुनर्नैवं स इत्युवाच समुद्रीयो-
मण्डूकः कूपमण्डूक उवाच एतत्कूपसदृशो वितस्तिपरिमितो वा मच्छरीरपरिमितो
वा स उवाच न ह्येवम् महत्तमस्त इति कूपमण्डूक उवाच मिथ्या त्वं प्रलयसीति
तदा समुद्रमण्डूकउपजहासेति ।

२९ कान्तारोत्तरणन्यायः ।

कान्तारं काननं प्रोक्तमिति कोशः । कश्चन घोरकान्तारपारं गन्तुमसमर्थोऽन्यं
यथाच स त वदिनिर्हस्य पुनरागतस्त्वस्थानम् ।

३० अन्धगोलाङ्गलन्यायः ।

कश्चनधूर्तः वने विस्मृतमाग द्रव्यभूषणयुक्तं पुरुषं मोहयित्वा मार्गान्दर्शयामीति
आगवात् घोरवने छलेनानधीकृत्य तद्भूषणादिकमपहृत्य स्वस्थानङ्गतः अन्धश्च स-
द्रचनश्रद्धया कण्टकादिद्विपादो महद्बुद्धिं प्राप । तथा च धूर्तपापण्डितवञ्चितमूर्खाः
हुं लभन्ते । अयन्न्यायः तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति शारीरकसूत्रभाष्ये ।

(८८) अत एव प्रदत्तपदेनादिके--

"कयम्मासपि दशदिग्बिलासिनी कण्ठप्रीकृतकीर्तिपल्लवं त्रिभुवनवीरनामपेयं
कूपमण्डूक इव सागरमविख्यातमपदिशसि" इति समुपपद्यते ।

अत एव च उपमितिभावप्रपञ्चे--

यो न निर्गल्य निद्रेषां विलोकयति मेदिनीम् ।

अनेकाद्भुतवृत्तान्तां स नरः कूपदुर्गः ॥ इति समुपपद्यते ।

(९०) अत एव वेदान्तसूत्रशाङ्करभाष्ये--

यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनामात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणमूतं शास्त्रं स-
श्रद्धानतयान्धगोलाङ्गलन्यायेन तदात्मदोष्टं न परित्यजेत्तद्वतिरिक्तं चात्मानं न
प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थाद् विहृत्येतानयं च ऋच्छेत् इति ग्रन्थः सङ्गच्छते ।

६१ अन्धगजन्यायः ।

अन्धैर्निर्द्धारितो गजः अन्धगज इति मध्यम पदलोपि समासः बहुवो जन्मान्धाः अन्धमूचुः अस्मान्गजं दर्शयेति, स गजशालायां तान्नीत्वा तं तं गजावयवं तेन तेन ग्राहयित्वा श्वाच अयङ्गज इति । अन्धाश्च तं तं गजावयवं गजत्वेन निश्चित्य स्वस्थानमागताः परस्परं बलहं चक्रुः । कर्णावयवत्पशीर्षसदृशो गजद्रुत्युवाच, शुण्डमहीता स्तम्भतुल्य इति, पुच्छप्राहकस्तु स्यूतरज्जुसमो गज इति जगाद । एवं तत्तदमजानन्तो विवदन्ते ।

६२ नहिभिश्चुको भिक्षुकं याचितुमहेति सत्यन्यस्मिन्नभिश्चुक इति न्यायः ।

स्पष्टार्थकोऽयन्न्यायः ।

६३ रेखागवयन्यायः ।

ग्रामीणेन पृष्ठः कोटिमो गवय इति कश्चिद्गतवाकरैरेखां लिखित्वा दर्शयामा-
सेदशो गवय इति पृच्छकस्साधारणबुद्धिमानिति रेखागवयमेव साक्षाद् गवयस्मिने ।
पश्चाद् वनङ्गत्वासाक्षाद्गवयं दृष्ट्वा रेखाया स्तद्बुद्धित्वाजेतिलौकिको निबन्धः ।

(११) अत एव च वार्तिकग्रन्थे—एवमेवैकरूपं सदस्त्वज्ञातं निरञ्जनम् ।

जात्यन्धगजदृष्टेव कोटिशः कल्प्यते मृषा ॥ इति

नैष्कर्म्यसिद्धौ तु—तदेतद्वयं ब्रह्म निर्विकारं कुबुद्धिभिः ।

जात्यन्धगजदृष्टेव कोटिशः कल्प्यते मृषा ॥ इति सङ्गच्छते ।

(१२) अत एव शास्त्रदीपिकायाम्—“नव भिक्षुका भिक्षुकादाकावृक्षन्ति सत्य-
न्यस्मिन् प्रसवसमर्थकेऽभिक्षुके” इति सङ्गच्छते ।

(१३) अत एव रघुनाथेन तथैव गुरु इत्यादिश्रुतेः पूर्वोक्ततात्पर्यानिर्देशोऽना-
त्मानमेवात्मतया जानीते । गुरुशास्त्रोपदेशेनात्मनि ज्ञाने तदात्मबुद्धिमपवदति इति ।

अपरञ्च वेदान्तकल्पतरुपरिमलयोः “यथा तात्त्विकारुण्यतीव्रतिपत्युपायतया
नानागुरूपैः कल्प्यमानायां तत्प्राच्योदीच्यादिनक्षत्ररूपायां स्यूलादन्वय्यां यथा वा
रेखागवयन्यायेन नित्यशब्दप्रतिपत्युपायतया नानान्याकरणैः परस्परभिन्नप्रकृतिप्रत्य-
यविभागो भूत्रिमशब्द इति भावः” इति च ।

कैयटेन च भाष्ये—असत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते
रेखागवयन्यायेनैव सत्यगवस्येति ।

६४ शाखाचन्द्रन्यायः ।

शुक्लद्वितीयाचन्द्रदर्शनार्थम्बुद्धिमान् पुरुष आदौ दिगन्तर्गतनक्षत्रादिभ्यो दृष्ट-
स्वारयितुं शाखायां चन्द्रइत्यधिकरणत्वेनोपदेशं कृत्वा चन्द्रसमीपवर्तितारकादिषु
चन्द्रभ्रमो माभूदिति प्रकृष्टप्रकाशात्मकश्चन्द्र इति शिक्षितवान्, असत्ये वर्तमानि-
स्थित्वा ततस्सत्यं समीह्य इति पद्यवदुदाहरणम् ।

९५ अष्टावसरन्यायः ।

यस्याबभूवो अष्टोनिययितस्तस्य कार्यसिद्धिर्नभवति ।

६६ सर्वे कार्यं सकारणमिति न्यायः ।

जगतां यदि नोक्तं कुलालेन विना घटः । विप्रकारम्विना चित्रं स्वत एव न-
वेदिति सर्वे कार्यजाते घटादिज्ञानं सकारणं मृदादिज्ञानपूर्वकमभवति । तदुक्तम्—
कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानश्चापि सोऽवदिति ।

६७ कार्येण कारणसम्प्रत्यय इति न्यायः ।

घटादिरूपकार्येण कुलालादिरूपकारणस्य सम्प्रत्ययो भवतीति फलितार्थः ।

६८ देवदत्तहन्तुहन्त्यायः ।

देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य नोऽजीवनम् ।

(१४) अत एव तैत्तिरीयभाष्यवार्तिके—तरुशाखाप्रदृष्टेव सोमं यद्वत्प्रदर्शयेत् ।
निष्कोशकोशदृष्टेव प्रतीचि ब्रह्म दर्शयेत् ॥

इति केपाखिद् वचः श्रद्धीयते ।

अत एव च विवरणप्रमेयसंग्रहे—

“नन्वत्र सूत्रे प्रहस्त्वलक्षणं नोक्तं न च तदन्तरेण स्वरूपमवगम्यते प्रकृष्टप्रका-
शात्मत्वमनुक्त्वा शास्त्राग्रे चन्द्र इत्येवावते चन्द्रस्वरूपानवगमात् । इत्यपि ग्रन्थः ।

(१५) एवञ्च परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः—

“अत एव निर्देशाद् अष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रं नाश्रयणम् ।

ध्वनितं चेदमिकोगुण इति शास्त्रं भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्” ॥

इति ग्रन्थः सङ्गच्छते ।

तत्रवार्तिककारैरपि “यदपि यजमानस्य अष्टावसरं क्रियमाणं विगुणं भवतीति
तदपि गुणलोपे मुख्यस्येत्यनेन विरुद्धम्” इति प्रोक्तम् ।

(१६) अत एव रघुनाथः—“नन्वज्ञानबाधके ज्ञाने विनष्टे पुनरज्ञानोदयेन बन्ध-
प्रसङ्ग इति शङ्कायां देवदत्तहन्तृहन्त्यायावतारः । यथा देवदत्तहन्तरि हतेऽपि न देव-
दत्तस्य जीवनं तथा प्रकृतेऽपि” इति ।

६६ देवदत्तहननोद्यतहतन्यायः ।

देवदत्तहननोद्यतस्य हनने तु देवदत्तस्योन्मज्जनमवश्यम् ।

१०० नहि त्रिपुत्रो त्रिपुत्रव्यपदेशं लभत इति न्यायः ।

यद्यपि द्वित्वव्यापकता द्वित्ये तथापि वाक्यस्य सावधारणत्वात् पुत्रत्रयवतः
पुत्रद्वयवत्त्वेऽपि न तस्य द्विपुत्रशब्दाच्चत्वम् ।

१०१ गडुलिकाप्रवाहन्यायः ।

गडुलिका लोके गडेरिया इति प्रसिद्धिः, अवीनाम भेडिया इति लोकप्रसिद्धिः
समुदायादेका चेत्कृपे पतिता सर्वा अपि कृपे तस्मिन् पतन्ति । भेडियाधसान इति
प्रसिद्धिः ।

१०२ अन्धपरम्परान्यायः ।

अन्धेन नीयमाना अन्धा एवापतन्ति ।

अन्धत्र च परिभाषेन्दुशेखरकाराः—“अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं
नेतिन्यायस्य विषय एव नास्ति । हते देवदत्त उन्मज्जनं न । देवदत्तहननोद्यतस्य हनने
तु भवत्येवोन्मज्जनम्” इति ।

अथ च महाभाष्ये—“नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति”
इति विराजते ।

(१००) अत एव व्याकरणमहाभाष्यकृता “अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात् । समुपाभिच्छाद् इति तर्हि न वक्तव्यम् । यत्र त्रिभृतयः सन्ति
हावपि तत्र स्तस्तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम् । नवा एव लोके सम्प्रत्ययः । न हि
द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते । तस्माद् द्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्य-
मिति कथितं सङ्गच्छते ।

(१०१) एवञ्च वाचस्पतिना यत्र वार्धमानानामपि अनिष्टकार्यं प्रवृत्तिस्तत्रास्य
न्यायस्य विषयता ।

अत्र ध्वन्यालोके काव्यप्रदीपे च गडुरिका, गड्डारिका, गड्डालिका इति वा
नामावीनां कैश्चिदनुसन्धीयते ।

(१०२) अत एव प्रहसुत्रभाष्ये शाङ्करे “अनादिर्वेषेऽपि अन्धपरम्परान्यायेना-
प्रतिबानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः” वर्तमानकालवदतीति स्वपि
कालेष्वितरेतराश्रयदोषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः” इत्युक्तम् ।

एवमेव साङ्ख्यसूत्रे—“इत्यन्धपरम्परा” पदमज्जयाम्—अन्धपरम्पराप्रसङ्गः—
इत्यादि च श्रूयते ।

१०३ वटे यक्षन्यायः ।

इह वटे यक्षस्तिष्ठति ऐतिह्यप्रमाणमूलकोऽयन्न्यायः ।

१०४ पटदन्धन्यायः ।

पटैकदेशे दग्धे पटोदग्ध इति ग्रामैकदेशे दग्धे ग्रामो दग्ध इति व्यवहारः ॥

१०५ मल्लग्रामन्यायः ।

अन्यजनेषु सत्त्वपि मल्लानां बहुत्वात् मल्लग्राम इति व्यपदेशः । पण्डितानां
बाहुल्यत्वात् पण्डितग्राम इति, चौराणां बहुत्वात् चौरग्राम इति व्यपदेशः ।

अत एव पदमज्जयाम्—तत्र ये साधवस्ते शास्त्रेणानुशिक्षयन्तेऽसाधुभ्यो विचित्राः
प्रकृतिप्रत्ययविभागं ज्ञाप्यन्त इमे साधव इति । कथम् पुनरिदमाचार्येण पाणिनिना-
वगतमेते साधव इति । आपिशलेन पूर्वव्याकरणेन । यद्येवमन्धपरम्पराप्रसङ्गः । तद्य-
था शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति पृष्टा यदाऽन्यानतरं मूलं निदिशति
सोऽप्यन्यानतरं नैतद्वचः शौक्ये प्रमाणं भवति तादृगेतत्” इति प्रोक्तमुपपद्यत इति ।
(१०२) अत एव न्यायसूत्रविवरणे—“ऐतिह्यमिह वृक्षे यक्षः प्रतिवसतीति
लोकप्रसिद्धिः । तत्र मूलवक्त्रनिर्देशेन आलोक्तवानिश्चयेन तादृशनिश्चयस्य शाब्दबोध
हेतुतया नास्य शब्दप्रमाणेऽन्तर्भावः” इति ।

अथ च न्यायमज्जरीकाराः—नच प्रसिद्धिमात्रेण युक्तमेतस्य कल्पनम् ।

निर्मूलत्वात्तथा चोक्तं प्रसिद्धिर्वन्त्यक्षवत् ॥ इति ।

ऐतिह्यन्तु न सत्यमत्र हि वटे यक्षोऽस्ति वा नेति वा,

को जानाति कदाच केन कलितं यक्षस्य कीदृग्वपुः ॥ इति

ब्लोक्वाचित्के—जगति बहु न तथ्यं नित्यमेतिहमुक्तं,

भवति तु यदि सत्यं नाग माद् भिद्यते तव । इति सर्वत्र तत्र तथोक्तं सङ्गच्छते ।

अस्य दग्धपटन्याय इति स्वरूपमपि ।

(१०४) अत एव वेदान्तसारटीकायाम् “यद्वा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतदात्म्यमिदं
पवमित्यादिश्रुतिबलात् सर्वमहमिति गिरिनदीसमुद्रात्मकं सर्वं जगत्स्वाभिन्नसच्चि-
दानन्दब्रह्मत्वेनानुभूय तस्य दग्धपटन्यायेन प्रपञ्चमानेऽप्यद्वैतं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु
भासत एवेत्यर्थः । अथच “तत्रैव नन्वेतादृशस्य जीवन्मुक्तस्य देहेन्द्रियादिमानमस्ति
न वेत्याशङ्क्य दग्धपटन्यायेनेन्द्रजालमुद्रितसौधमुद्रादिवच्च बाधितानुवृत्त्या मित्या-
त्वेन मानेऽपि परमार्थतया मानं नेत्याह अयमित्यादिना न पश्यन्तीत्यन्तेन” इति
ग्रन्थः सङ्गच्छतेतराम् ।

१०६ पारिषदन्यायः ।

समज्यापरिषद्गोष्ठी सभा-पारिषदः सम्यः तेषामेकस्मिन् कृतेपि अवशिष्टे-
स्तत्कार्यनिर्वाहो यथा भवति तथान्यत्रापि ।

१०७ नान्यदृष्टं स्मरणन्य इति न्यायः ।

शरीरस्य नष्टैतव्यं मृतेषु व्यभिचारत इति तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपवाते कथं
रुच्यति ।

१०८ वृद्धब्राह्मणवरन्यायः ।

तत्र कार्येऽक्षमव्यक्तौ तद्भारविसर्ग एव फलति । यथायोग्यं कार्यनियुक्त-
दशो नते इति तावम् ।

१०९ द्विर्वज्रसुबद्धं भवतीति न्यायः ।

एकेनैव कारणेन कार्यसिद्धौ कारणान्तरस्यापि सन्निधापनेऽयन्त्यायः प्रवर्तते ।
एवमैव प्रवन्वादिना क्रियमाणे प्रतिवादिना यत्र सदुत्तरद्वयं ततोऽप्यधिकं वा
क्रियते तद्वशेषु न्यायस्यास्य विषयता ।

११० अजागलस्तनन्यायः ।

अजागलस्तनौ स्तनाकारौ मांसौ विहृतौ यथा निरर्थकौ तथा प्रकृतेऽपि ।

१११ धान्यपलालन्यायः ।

धान्यानयने पलालनयनं सुतरां भवतीति ।

११२ मत्स्यकण्टकन्यायः ।

मत्स्यमांसाशी तत्सम्बद्धकणकानपि गृह्णाति पक्ष्वायजति तथेश्वरविय-
यको विचारः ।

११३ अब्भक्तन्यायः ।

अब्भक्तोऽयं ब्राह्मण इत्युक्तौ तदितरान्नादिमक्षणनिषेधोऽवगम्यते ।

११४ वायुभक्षन्यायः ।

पूर्ववत्स्पर्शार्थकोऽयन्न्यायः ।

(१०७) अत्र च कुसुमाजलीकाराः—

नान्यदृष्टस्मरणन्यो नैकमृतमपक्रमात् ।

वासनासंक्रमो नास्ति नच गत्यन्तरं स्थिरं ॥ इति पूरयन्ति ।

११५ स्थालीपुलाकन्यायः ।

पुलाकस्मिद्धभक्तके इति कोशः, स्थाल्यामेकमोदनं सिद्धं दृष्ट्वा सर्वम्पक्षं
जातमिति अनुमीयते ।

११६ रथकाराधिकरणन्यायः ।

वर्षाद्य रथकारोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिः । रथकारशब्दः संज्ञावाचकः यौमिको
वा श्रुतिसामर्थ्यात् संज्ञा वाचकत्वेन रथकारपदेन (वर्णः) इति लोकप्रसिद्धस्य
शब्दस्यापि ग्रहणम् ।

११७ राहोशिशोन्यायः ।

राहुशिशरः कबन्धं केतुरिति निश्चयः, कबन्धो राहुः शिरः केतुरित्यपि मतम् ।

११८ कनककुरण्डलन्यायः ।

सुवर्णजकुण्डलस्य सुवर्णाऽभिन्नत्वम्, जगद् ब्रह्मणोरभिन्नत्वम् ।

११९ शीले हि विदुषां धनमिति न्यायः ।

स्पष्टार्थकोऽयन्न्यायः ।

१२० क्षीरदग्धजिह्वान्यायः ।

तत्क्षीरेण दग्धजिह्वं कश्चित्क्षं कृतकृत्य पितृति । एवंवाक्यार्थेऽस्य न्यायस्य
प्रयोगः ।

१२१ फलमुखगौरवन्नदोषावहमिति न्यायः ।

यत्र गौरवे फलसम्पत्तिर्भवेत्तत्रायन्न्यायः प्रवर्तते ।

१२२ आगन्तुकानामन्तेनिवेश इति आगन्तुकानामन्तेनिवेश इति
वा न्यायो ।

आगन्तुकोऽनित्यस्थायी इति इकोपुणवृद्धौ इति सूत्रभाष्ये ।

(११९) अत एव पातञ्जले महाभाष्ये “पर्याप्तो लोकः पुलाकः स्थाल्या
निदर्शनाय” इति ।

एवमेव जमिनीयशावरे भाष्ये “लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेके-
नापि निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकन्यायेन । एतन्न्यायपूर्वकं लिङ्गमेकत्रापि दृश्यमानं
तुल्यन्यायानां सर्वथा धर्मवत्तां ज्ञापयति । यथा स्थाल्यां तुल्यपाकानां पुलाकाना-
मेकमुपपन्नान्येषामपि सिद्धतां ज्ञाति” इति स्पष्टं सङ्गतम् ।

अथ च हेमचन्द्रेण परिशिष्टपूर्वेणि “सिक्थेनापि द्रोणपाकं जानन्ति हि मनोपिणः”
इति कथनसम्युपपद्यते ।

† १२३ मत्तकाशिम्यादृष्टातिर्यक्षुकमितीति न्यायः ।

मत्तकाशिनो स्त्रीविशेषः । अत्रकोशः—वराहोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी इति ।

१२४ शते पञ्चाशदितिन्यायः ।

व्यापकशतसंख्यायां व्याप्यपञ्चाशतसंख्या निविष्टा । यत्र व्यापके व्याप्यस्य निवेशस्तत्रायन्न्यायः प्रवर्तते ।

१२५ शतपत्रपत्रभेदन्यायः ।

सूच्या शतपत्रभेदने बहुकालापेक्षणम् । प्रथमक्षणे सूचीक्रियया तस्याः पत्रेण संयोगः, द्वितीयक्षणे पत्रावयवयोः, तृतीयक्षणे तयोर्विभागः, तुरीय आरम्भसंयोग-नाशः, पञ्चमे पत्रनाश इति प्रतिपत्रभेदनेऽनेककालापेक्षा । एवं दीर्घशण्डकुलीभक्षणे-ऽनेककालापेक्षणम् ।

१२६ विलवर्त्तिगोधान्यायः ।

विले गते स्थिता गोधा न विभजनीया भवति अष्टवद्वान् । गोधापदं विल-मर्पदानामुपलक्षणम् ।

१२७ मणिमन्त्रन्यायः ।

मणिमन्त्रौपधादिसम्बन्धेन वद्धिदाहप्रतिबन्धः स्वातन्त्र्येनेति लोकप्रसिद्धिः ।

(१२९) अत एव कुवलयानन्दे—

विभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नभं,
शस्यं यद् विदधाति सा विधुरिता साधो तदाकर्ण्यताम् ।
शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेक्षति ।

आम्यत्युल्लुङ्गति प्रणयति गलत्युन्मूर्च्छति व्रजति ॥

अत्रकासाश्चिह्न क्रियाणां किञ्चित्कालभेदसम्भवेऽपि शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन यौगपथं विरहातिशयोक्तनाय विवक्षितमिति उदाहारादुक्तमिति— इति प्रयोगोऽपि सम्भवति ।

(१२९) अत एव च न्यायकन्दलीकाराः—

“यद् गच्छति तत्सन्निहितव्यवृद्धितार्यो क्रमेण प्राप्नोति तत्कथं शास्त्राचन्द्र-
सौस्तुल्यकालोपलब्धिरिति चेदिन्द्रियवृत्तेराशुसञ्चारित्वात् पलाशशतव्यतिभेदवत्
क्रमाग्रहणनिमित्तोऽयमन्त्रमो नतु वास्तवं यौगपद्यम्” इति प्रत्ययः ।

अन्यत्र च श्लोकवातिके—

यत्प्रदीपप्रभायुक्तं सुहृत्कालोऽस्ति तत्र नः ।

तुल्यस्तु तथा वेधः पञ्चपत्रशते तथा ॥ इति ध्रुवते ॥

(१२७) वाचस्पत्याम्—मणिमन्त्रादीनां वद्धेर्दाहप्रति यथा स्वातन्त्र्येण प्रतिब-

१२८ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययो-
रपीति न्यायः ।

वस्तुबहुलालकृतिवादिना कार्यकारणभावे सिद्धे कार्यत्वेन कृतित्वेन च कार्यका-
रणभावः । वशादिकं प्रति नैव द्रव्यत्वेन कारणता कुलालकृतेनैव जातित्वेन कारणतेति ।

१२९ शङ्खवेलान्यायः ।

यथा वेलाविशेषे शङ्खध्वनिविशेषः नियमितः तत्र शङ्खध्वनिना वेलाविशेषज्ञानं
जायते । चैत्रोत्तरम्बैशाखः वैशाखोत्तरं ज्येष्ठ इति क्रमविशेषज्ञानम् ।

१३० समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् इति न्यायः ।

सर्वे नदा नद्यश्चानेकगुणविशिष्टास्त्वनिष्टगुणविशेषं परित्यज्य समुद्रवसंज्ञा-
भिलापया समुद्रं प्रविशन्तीति ।

१३१ सर्वं वेदा यत्पदनामनन्तीति न्यायः ।

सर्वस्यापि शास्त्रस्य तात्पर्यार्थविशेष एव प्रवृणोति तत्तन् ।

१३२ कपिञ्जलाधिकरणन्यायः ।

कपिञ्जलानालभेतेति मीमांसकवाक्यम्, कपिञ्जलानिति बहुवचनम्, सर्वेषां
मानयनाऽसम्भवः, सर्वोऽनयनाऽसम्भवे श्रुत्यर्थाऽसङ्गतिः । पूतकृत्वादीनां पुण्योगप्रक-
रणे वचनमिति व्याकरणवार्तिकवत् त्रित्वस्य पुरस्फूर्तिकृतया तत्रैव सिद्धान्तसङ्गतिः ।

व्यक्तत्वं लोकसिद्धं नच तत्र युक्त्यपेक्षा, एवं कामिनीजिज्ञासाया अपि ज्ञानमात्रम्प्राप्तिं
प्रतिबन्धकत्वमित्येवं यत्र पृथक् प्रतिबन्धकत्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति फलितायः ।

(१३२) एवञ्च न्यायमालाविस्तरे—

“कपिञ्जलेषु त्रिस्वाद्या ऐच्छिकाश्चित्तमेव वा ।

आद्यो बहुत्वसाम्यान्न त्रित्वेनैव कृतवतः ॥

अद्यमेवे “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते” इति त्रित्वचतुष्टयादिसंख्यानां बहुत्व-
सान्ध्यादिच्छया या काचिद् बहुत्वसंख्यास्वीकार्येति चेत् ? तत्र त्रित्वेनैव शास्त्रस्य कृ-
तत्वात् । यो हि चतुष्टयादिसंख्यामुप्रादधे तेन च तदन्तर्भूतं त्रित्वं वज्रयितुं शक्यं त्रि-
त्वमुपपाददानेन त्वनन्तभूतं चतुष्टयादिकं वज्रयितुं शक्यते । अतोऽत्र यम्भावित्वेन व्या-
वनेन च त्रित्वउपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकप्राप्तिद्विसायां प्रत्यव्यायात् । तस्मात्त्रि-
त्वमेवापादेयम्” इति ग्रन्थोऽपि संलग्नः ।

१३३ नटाङ्गनान्यायः ।

रङ्गभूमावागतां नटभार्यो योयो नटः पृच्छति कस्य भार्याऽसौति सा तन्तं प्रति तद्वैथेति लोकोपसिद्धिः ।

१३४ बहुनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायः ।

बहुनामन्यसाराणां मेलनं कार्यसाधकम् ।

तृणैस्सम्पाद्यते रज्जुस्तया नागोऽपि वध्यते ॥

१३५ आत्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे इति न्यायः ।

अन्यद्भवान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे अन्यद् भवान् पृष्टोऽन्यदाचष्टे इति फलति ।

१३६ पञ्जरमुक्तपक्षिचालनन्यायः ।

यथा पञ्जरमुक्ताः पक्षिणस्सदोर्ध्वमेव चलन्ति तथा जीवोदेहान्मुक्तस्सदोर्ध्वमेव गच्छति ।

(१३४) केचित्तु एतन्प्रकाराणां अपि—

बहुनामन्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

तृणैरावेष्टयते रज्जुयुनं नागोऽपि वध्यते ॥ इति पाठः

(१३५) अतएव लौकिकन्यायरत्ने “तथाहि लोके प्रकृष्टप्रकाशसन्द्र इत्यत्र प्रकृष्टपदेनाप्रकृष्टस्वद्योतादेः प्रकाशपदेनाप्रकाशात्मकान्धकारादेश्च व्यवच्छेदेन जिज्ञासित-
श्रद्धः प्रातिपदिकमात्रार्थः प्रतिपाद्यते । इतरथा आत्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे इति न्यायेन वक्तुरजिज्ञासितमर्थमप्रतिपादयतोऽश्रद्धेयवचनत्वप्रसङ्गात्” इति वादः ।

अत एव भामत्यां यद्यप्याकाशपदप्रदानार्थं तथापि यत् पृष्टं तदेव प्रतिवक्ष्यम् । नखत्वनुमत्त आत्रात पृष्टः कोविदारानाचष्टे इत्युक्तं सङ्गच्छते वेदान्तकल्पतरौ च “जीवि पृष्टे तं दृष्टंमिति तद्व्यतिरिक्तपरमात्मप्रतिवचनमात्रप्रदाने कोविदारप्रतिवचन-
वदसङ्गतम्” इति ।

(१३६) अत एव वेदान्तकल्पतरुपरिमल्लोके “जीवस्योर्ध्वगमनं स्वभावः । देहे स्थितस्त्वत्प्रतिबन्धकसमाधीने विमतमाश्रित्योक्तम् । वैचित् चिरकालशरीरावस्थित-
प्रयुक्तबन्धमुक्ताबुध्वगमनं मन्यन्ते । ते खल्वेवमाहुः—बन्धमुक्तस्योर्ध्वगमनं दृष्टं यथा पञ्जरमुक्तशुकस्य यथा वा वारिानभिन्नपरिणतैरन्ध्रवीजस्य यथा वा दृढपङ्कालि-
जलनिमज्जनप्रक्षीणपङ्कलेपशुष्कालाबूफलस्य” इति सङ्गच्छते ।

१३७ एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकं भवतीति न्यायः ।

हस्तिपददर्शनमकुशदर्शनम्वा हस्तिस्मारकमभवति ।

१३८ जलतुम्बिकान्यायः ।

जलेऽधिकेऽपि तुम्बिकोर्ध्वमेव तिष्ठति तुम्बिका तृणकाष्ठं च दैर्जलसमागमे ।

ऊर्ध्वमेव प्रयान्त्येव रेफस्य तादृशी गतिः । इति छारिका । अनेन न्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनमिति शाब्दिकः ।

१३९ जलतैलन्यायः ।

जले तैलमुपप्येव तिष्ठति इति । अतएव “पुष्करपलाशत्रिहैः किन्तुवेतनः” इति सिद्धान्तमुक्तावलीप्रत्यः ।

१४० तृणजलौकान्यायः ।

जलौका पूर्वं तृणं परित्यज्यापरमनुसन्धते तथा जीवोऽपि देहान्तरं लभते

१४१ वृद्धब्राह्मणधरन्यायः ।

जन्मान्धो दरिद्रोऽजातविवाहः तदश्रद्धांशकारः । प्रसन्नो भगवान् वरं वृणीष्वे-
त्युवाच । जन्मान्धो विचारयति यदि नेत्रयाचना तदा दरिद्रता तिष्ठेदेव यदि वि-
वाहोयाच्यस्तदा जन्मान्धदरिद्रेति तिष्ठेतामेव, धने याचिते जन्मान्धत्वदुःखं चिर-
न्तिष्ठेत् । एवं मनोनिष्ठे विचारे स्वपौत्रराजसिंहासनस्थितमीक्षितुमिच्छामीति वरं
ययाचे तदाभार्या सन्ततिः धनश्चेद्वरस्तदिच्छया सर्वन्ददौ—अनेकलाभः ।

१४२ अक्केचोमधु बिन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् इति न्यायः ।

अक्के गृहकोणे यदि मधुलाभस्तर्हि पर्वतगमनं मध्वर्थं व्यर्थमेव । तथा
स्वात्मनि ब्रह्म विज्ञाय ब्रह्मवेत्ता न तार्थादौ श्रमति, अस्पीयसा प्रयत्नेन कार्य-
सिद्धौ नाधिकः श्रम इति ।

अतएव न्यायप्रदीपतर्कभाषासिद्धान्तः—

(१३७) यथा हस्तिपददर्शनं हस्तिस्मारकं तथा नद्याज्ञानस्य कुशकाशजत्तु-
म्बिकाजलकानां तत्सम्बन्धिनां स्मरणहेतुत्वम् ।

एकसम्बन्धिदर्शनमन्यसम्बन्धिस्मारकमिति केचित् पठन्ति । तत्र ज्ञानसामान्यं
दृशेरर्थः । अतएव विश्वनाथभट्टाचार्येण न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां घटपदादाकाशः सरणे
जाते तस्यापि घटविषयकशाब्दबोधे प्रवेशापत्तिवारणाय वृत्त्या पदजन्यपदार्थोप-
स्थितिः कारणमिति प्रादर्शितः ।

१४३ काक(कृष्ण)पिक(कृष्ण) इति न्यायः ।

काक(कृष्ण)पिक(कृष्ण)को भेद(पिककाको) ।

प्राप्ते वसन्तसमये काक(काक)पिक(पिक) इति भावः ।

१४४ सुतप्रवृद्धन्यायः ।

क्षोराब्धौ धृतो विष्णुजगत्सिद्ध्या प्रवृद्धो जज्ञागारेयथः ।

१४५ य(कल्प)कल्पपूर्व इति न्यायः ।

य(कल्प) इति न्याये प्रमाणान्तु "यथा पूर्वमकल्पयति" इति वेदमन्त्रः । ईश्वरो
गत कल्पीयं वेदस्मृत्योपदिशति वेदोऽनादिरिति कृतान्तः ।

१४६ गुणानाञ्च परार्थत्वाद्दसम्बन्धसम्बन्धत्वादित्येति न्यायः ।

गुणे शुक्लादय(धुंसि)गुणिलिङ्गास्तुतद्वति ।

अथद्रव्याभिताजेया निर्गुणा निष्क्रियामताः ।

उपैत्यन्यजहात्यन्यद्द्रव्यो द्रव्यान्तरेणपि ।

वाचकसर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणस्त्वन्य इति मदाभाष्यम् ।

१४७ अनुवृत्तिन्यायः ।

अनुवृत्तिस्तेवा अभ्यास इति यावत् । अभ्यासपावत्यविवक्षायामन्यन्यायः ।

सिंहोवली द्विरदयुक्तमांसमोक्षा सम्प्रत्येण कृते रतिमेकवारम् ।

पारावत(खर)शिलाकणभोजनोऽपि कामीति नित्यमनुवृत्तिरिहापि हेतुः ।

१४८ दुःखमेव सर्वविवेकिन इति न्यायः ।

स्पष्टार्थकोऽयन्न्यायः ।

१४९ वतुवृद्धन्यायः ।

वत्वारोव्यूहा विभागा इति यावत् । १ हातम् २ देयरेडः ३ हातोपायश्च
४ चिकित्साशास्त्रे रोगः आहोरात्रम् निदानम् भेषज्यमिति वत्वारो व्यूहाः ।

१५० अर्द्धवैशसन्यायः ।

वैशसं हिंसा, अर्द्धशरीरादिहिंसा न युक्तेति ।

१५१ वधिरान्मन्दकर्णश्चेयानितिन्यायः ।

स्पष्टार्थकः ।

१५२ सक्तुन्यायः ।

अनेन न्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतन्त्रादृष्टमेवात्रापि स्वादित्यत
आह यथाधुनोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ।

सक्तुपु गत्यभावात् श्रुतं परित्यज्य अश्रुतं कल्प्यतामत्र नेह तद्युक्तम् प्रदर्शित-
त्वादित्यर्थ इति मीमांसाशास्त्रम् ।

१५३ अङ्गुल्यग्रे करिणां शतमिति न्यायः ।

स्पष्टार्थकः ।

१५४ प्रकरणज्ज्ञातव्यं बलीय इति न्यायः ।

प्रकरणस्वञ्च शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहु(प्रकरणज्ञानप्रत्यभेदं) विपश्चितः ॥

१५५ विश्वजिन्न्यायः ।

विश्वजिता यजेत । यत्रार्थवादवाक्ये फलञ्च श्रूयते तत्र स्वर्ग(फलं) कल्पयते
इति न्यायविषयः । एवमन्यत्रापि ।

(१५६) अत एव विवरणप्रमेयसंप्रदे "अत्रकेविचित्राश्चिन्ति, व्यर्थाऽयं व्युत्पत्ति-
निरूपणप्रवातः । शब्दस्यार्थासंगतिश्चात् । न्यायश्रुत्ययो इस्तियूथशतमास्ते
इत्यादिशब्दैः कश्चिदर्थः प्रमीयते । यत्रासवाक्ये प्रमीयते तत्रापि मानान्तरनिब-
न्धना सा प्रमितिरं शब्दनिबन्धनेति" इति ।

अत एव च चित्तमुख्याम् "आतोदीरतवाक्येषु मालतीमाधवादिषु । व्यभिचारा-
न् तदयुक्तमासत्त्वस्यानिवृत्तिः ॥ स्वकशोकलिरतमालतीमाधवादिवाक्येषु प्राप्ता-
ण्याभावादतिव्याप्तिः । न हि पुरात एव सत्रादकनादिकादिप्रबन्धविरचनमात्रेणानातो
भवति मवभूतिः । उक्तं चैतदुच्यते "यदाहोऽपि कस्मैचिदुपदिशति न त्वयाननुभूता-
र्थविषयं वाक्यं प्रयोक्तव्यं यथाहुक्त्यग्रे इस्तियूथशतमास्ते इति" तत्रार्थव्यभिचारः
सुकुटः" इति ग्रन्थोऽपि ।

(१५७) अत एव शवरस्वामी—"अनादिष्टफले कर्मणि स्वर्गः फलम् इति प्रत्ययो
लोकः । एवमुच्यते, आरामकृद्देवदत्तो नियतोऽस्य स्वर्गः । तद्भागकृद्देवदत्तो नियतोऽ-
स्य स्वर्ग इति । इत्यनेन न्यायेन स्वर्गसम्प्रत्ययो भवति यस्मात् स्वर्गफलेषु कर्मसु
फलव्येषु फलवचनं नैवोच्चारयति गम्यत एवेति । तस्मादप्यवगच्छाम एव जातीयकेषु
स्वर्गः फलमिति" प्राह ।

अत एव च भानतीकाराः—"नच ब्रह्मभूयादन्यदमृतत्वार्थवादिकं किञ्चिदस्ति
येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिन्न्यायेन तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिश-
यत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः" इति

१५६ निषादस्थपतिन्यायः ।

निषादस्थपति आज्ञेदिति वाक्यम् । निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयोऽन्येन सत्पुरुषो लक्षणागौरवात् । स्थपतिः षट् ई इति लोकश्रुतिप्रामाण्यात् युद्ध-
त्यापि वामाधिकारः ।

१५७ नानार्थे तात्पर्याद्विशेषावनतिरिति न्यायः ।

हरिरिन्द्रो हरिर्मानुर्हरिस्सिंहो हरिः कपिरिति कोशः । अनेकार्थको हरि-
शब्दः, तात्पर्येण तत्तद्वाक्येऽर्थसङ्घटिति ।

१५८ प्रतिभातश्च पश्यन्ति सधं प्रज्ञादनां धिय इति न्यायः ।

बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया मतिरागामिगोचरा ।

प्रज्ञाप्रवर्तनधोन्मेषशालिनी प्रतिभाम्बुदुरिति कोशः ।

१५९ गिरिमुत्पाठ्य नृपिकोऽदुधूतेति न्यायः ।

गिरिखनने मृषिकाया एव लाभः अल्पलाभार्थं बहुश्रमो यत्र तत्रायन्न्यायः ।

१६० अज्जलन्यायः ।

अजस्वराः हलो व्यञ्जनानि । अत्र श्लोकः—एकाकिनोऽपि राजन्ते सारसत्वा-
स्वरा इव । व्यञ्जनानीव निस्सत्त्वाः परंपरानुगामिनः ॥

१६१ स्वस्थे चित्ते वृत्तयस्संस्फुरन्तीति न्यायः ।

चिन्ताक्रान्ते घातुवर्दे शरीरं नष्टचित्तेघातवो यान्ति नाशम् ।

तस्माच्चित्तं सर्वतो रक्षणीयं स्वस्थे चित्ते वृत्तयस्संस्फुरन्ति ॥ स्पष्टार्थकोऽयन्न्यायः ।

१६२ नामार्थयोरभेदान्वय इति न्यायः ।

णम् प्रहस्ते शब्देचेति घातुः । नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेनेतिविग्रहे नामन् सीम-
न्नितिनिपातितः नमति आख्यातार्थं प्रति विज्ञेयणीभवतीति नामेति यास्काचार्यः ।

वेदान्तकल्पतरौ च “सन्निहितकरणोपकारं सम्भवति न विषयजिन्यायेन स्वर्ग-
कल्पना नापि दर्शपूर्णमासपलस्वर्गस्यानुपपन्नः” इति निगदितम् ।

न्यायमज्जर्यामपि—परप्रकरणपरिपठनविरहाच्च नास्य सम्प्रदादिविधिवत् प्रधा-
नाधिकारिनिवेशित्वमतो विषयजिदधिकरणन्यायेन स्वर्गकाममधिकारिणसिंह यावदु-
पात्तमध्यवसायस्तावदेव च न पुनरावर्तते” इत्युक्तम् ।

(१५६) अत एव वाचस्पतिमिश्रा अपि “अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन षष्ठी-
समासात् कर्मधारयो बलीयान् इति स्थितमेव तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्म-
धारयस्यापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदाप्युक्तं सूत्रकारेण” इत्यभिदधति ।

द्विधा नियमः नामार्थयोरभेद एवेति, अभेदो नामार्थयोरेवेति वा । आद्ये राजस्वस्तस्य
धनमित्यादौ व्यभिचारः । द्वितीयेस्तोक्तं पचति । अग्रे स्वयमृष्टम् । निपातातिरिक्त-
प्रातिपदिकार्थयोऽक्रियानिपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोश्च साक्षाद्भेदसम्बन्धेनान्व-
योऽव्युत्पन्न इति सिद्धनियमः । विस्तरमिमा नाधिकं प्रपञ्चः ।

१६३ यद्विवाहस्तद्गीतगानमिति न्यायः ।

यद्विवाहस्योविवाहो गानमपि तत्तन्मन्त्रि गीयते नान्यदिति । अतएव शिव-
विष्णवादिदेवानां तत्तन्माहात्म्यानाञ्च न विरोधः, नापि पुराणानाम् विरोधः ।

१६४ सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गमिति न्यायः ।

सन्निहितविप्रकृतयोऽभयोर्यत्रान्वयसम्भावना तत्र सन्निहितस्यैवासत्त्वबलाद-
न्वयो न विप्रकृतस्येत्येवं विवक्षायामस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः ।

१६५ गोशृङ्गप्राहिकान्यायः ।

केनचित् पृष्ठः अस्माकं गौः केति कश्चित् गोशृङ्गमादाय हस्तेन ह्यन्ते गौरि-
ति दर्शयति, तथा आत्मा क इति प्रश्ने यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसन्निवर्तन्तीति सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च आम्नां ब्रह्मोपदेशः ।

१६६ पिपीलिकागतिन्यायः ।

पिपीलिका वृक्षशिखरस्थितमधुरफलरसास्वादने क्षदित्यशक्ता शनैश्चानैर्गच्छन्ती
अधिककालेन तद्रसमवश्यमुपलभते तथा जन्मान्तरीयपुण्येन ब्रह्मज्ञानम् ।

१६७ अधिकन्तु प्रविष्टं न तद्धानिरिति न्यायः ।

यत्राधिकप्रवेशेऽपि न प्रकृतस्य हानिस्तत्रार्थ न्यायः प्रवर्तते ।

१६८ श्यामरक्तन्यायः ।

घटपटादौ श्यामगुणनाशो रक्तगुणोत्पत्तिरिति पूर्वगुणनाशेऽपरगुणसम्बन्धोऽ-
त्र मूलम् ।

(१६९) अत एव शङ्करानन्दः आत्मप्रदीपे—

शास्त्रं चात्र प्रवृत्तं सत् प्रवृत्तिं कुरुते द्विधा ।

विधानेन निषेधेन लोकदृष्टिसमाधयात् ॥

शृङ्गप्राहिकया यद्धि बोधयेत्तद् विधायकम् ।

यथा लोके करे तेऽस्ति फलमित्यादिभाषणम् ॥ इति ।

अपरेऽपि—न तावत्समाधयेन भेदसम्बन्धगौरवात् ।

शब्दानां समयोऽप्येवं शृङ्गप्राहिकया लघुः ॥ इति

१६६ क्रियामेदात्फलभेद इति न्यायः ।

स्पष्टार्थकोऽयन्न्यायः ।

१७० कूपखानकन्यायः ।

अर्थः—यथा कूपखानके पतितं पट्टादि कृपान्निसृष्टेनात्मसा प्रक्षाल्यते तथा तद्विप्रहासच्छिन्नेन भेदबुद्धिर्दोषस्तदुपासनात्तन्वद्वक्तमहिम्नोत्पन्नेनाद्वैतबोयेन समुच्च निवर्तन इति ज्ञेयम् ।

१७१ गौणमुख्यार्थमुख्ये कार्यसम्प्रत्ययन्यायः ।

अप्रधाने प्रधाने च कार्यं सनुपस्थिते प्रधानमेव कर्त्तव्यमिति भावः ।

अत एव ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये “परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनं गौणमपरम् । मुख्यगौणयोश्च मुख्ये सम्प्रत्ययो भवति” इत्युक्तम् ।

वेदान्तकल्पपरिमले च “ननु सन्दिग्धं वस्तु प्रायदर्शनाग्निर्गोयते । गौण-मुख्यग्रहणविशये च मुख्ये सम्प्रत्ययः” इति ।

१७२ वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः ।

परुदा वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणोष्वेति सा वरमवृणोत । पुत्रा मे बहुक्षी-रशृत्तमोदं कांक्ष्यपाश्र्वां सुजीरन्ति । नच तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यम् । तत्रानर्थकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्व-संगृहीतमभवति इति विशेषवाच्यम् प्रसिद्धायाख्यादिवत् ।

अयमेव वृद्धकुमारीप्रार्थनन्यायः, वृद्धब्राह्मणवरन्यायः इत्यादिरूपैर्व्यवहिते ।

इत्यलमतिगाथागानेन ।

इति जौनपुरमण्डलान्तर्गत-वदलापुरोदयपुरोदयवाभिजन-गर्गकुलप्रसूत-परिभाषेन्नुशेखरशास्त्रार्थकलाप्रवृत्तिविशेषाधिकप्रत्यप्रगेतु-संस्कृत-

कविचक्रवर्त्तिप्रसिद्धशास्त्रार्थिसत्यपूराशुक्ल पण्डितगज-

श्रीवेणीमाधवशास्त्रिणा सङ्कलिता लौकिक-

न्यायशास्त्रार्थकला समाप्ता ।

(१७०) अत एव महाभाष्ये “अथवा कूपखानकवदेतद् भविष्यति । तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन् यद्यपि मृदा पांशुभिश्चावकीर्णा भवति सोऽप्यु जातासु तत् एव तं गुणमासादयति येन सव दोषो निर्हण्यते मृयसा चाभ्युदयेन योगो भवत्येवमिहापि” इति ध्वनितम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

कूटशास्त्रार्थकला प्रारम्भ्यते ।

ध्यात्वाऽनरवचो दिव्यं सर्वसर्वार्थसाधनम् ।

तनोमि कूटशास्त्रार्थ-कलां सुविदुषाम्मुदे ॥ १ ॥

यद्यप्यनेकशो ग्रन्थाः कूटशास्त्रार्थकारकाः ।

संक्षेपतोऽर्थगतये तथापीयं विरच्यते ॥ २ ॥

काशीप्रयागायोध्याख्यत्रिकोणपरिमध्यगे ।

जमदग्निपुरा (जौनपुर) ख्याते मण्डलेऽभिजनो मतः ॥ ३ ॥

वदलापुरोदयपुरोदयवाभिजनमसंजकः ।

सरयूपारीणशुक्ले गगनंरासनुद्भवः ॥ ४ ॥

शब्दतर्कावलङ्कारः श्रीवेणोमाधवाभिधः ।

काश्यां वसैश्च शास्त्रेषु नाना टोकां करोम्यहम् ॥ ५ ॥

व्युत्पत्तिवादशास्त्रार्थ-कलादीनां समादरः ।

यथा कृतस्तथैवेयं सर्वथाऽऽद्वियतां बुधैः ॥ ६ ॥

यद्यप्यपूर्वं तो सर्वमीक्षितव्यमिद्विरितम् ।

तथापि दर्शान्दर्शं सन्तोऽप्येवमन्ति सम्प्रदायः ॥ ७ ॥

श्लोकः

अर्द्धरात्रे दिनस्यार्द्धे अर्द्धचन्द्रेऽर्द्धमात्करे ।

रावणेन हता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी ॥ १ ॥

अर्थः—कृष्णपक्षे याष्टमी तस्य दिनस्यार्द्धे रावणेन सीता हता किमृता-ष्टमी अर्द्धरात्रे सिता, पुनः कीदृशी अर्द्धचन्द्रे किमभूते अर्द्धचन्द्रे, अर्द्धमात्कराति अर्द्धमात्करः तस्मिन् इति ।

शमीगर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः ।

रिपुगर्भस्य यो भर्ता स नैविष्णुः प्रसीदतु ॥ २ ॥

अर्थः—सन्ध्या (कोऽर्धशमीवृक्षस्य गर्भोऽन्तस्मात् तस्य गर्भोऽग्निः तन्मन्थनेन तज्जतनाद्, तस्य अग्नेः प्रिवृत्तत्वात् तद्गर्भो लक्ष्मीः सागरमन्थनेन लक्ष्मीजन्मश्रुतेः, तस्या भर्ता विष्णुरिति यावत् । अत्र शमीगर्भपदेन अदृश्य-वृक्षोऽपि गृह्यते तस्मादप्याग्निजन्म प्रसिद्धमेव ।

विनायकमतेऽश्वस्तस्य नाम पञ्चकर्म ।

पूर्वाद्धन्तव राजेन्द्र उत्तराद्धन्तु वैरिणाम् ॥ ३ ॥

अर्थः—वीनान्पक्षिणां नायकस्त्वामी गरुडः । तस्य पतिर्विष्णुः तस्ये-त्याशयः ॥ शत्रुः हिरण्यकशिपुः—पूर्वाद्धन्तु हिरण्यम्, उत्तराद्धन्तु कशिपुस्तत्परम् तव शत्रवो हि शय्यामाश्रित्य निद्रिता भवन्त्विति फलितार्थः ।

अहश्च त्वश्च राजेन्द्र लोकनायावृभावपि ।

बहुत्रोदिरहं राजन् पट्टीतत्पुरुषा भवान् ॥ ४ ॥

अर्थः—बहुव्रीहिवशे "लोकस्तु भुवने जने" इत्युक्त्या लोका जना नाया-स्त्वामिनो यस्य पृथग्विधस्त्वहम् । तव जना (किञ्चित् किञ्चित् मह्यं सदैव ददति । अहं हि सर्वपूज्यः पट्टीतत्पुरुषवशे लोकानां समेषां जनानां त्वन्नाय-स्त्वामी पालक इत्याशयः ।

अट्टशूला जनपदादिशवशूलाश्चतुष्पथाः ।

प्रसदा केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ५ ॥

अर्थः—अष्टमन्त्रं शिवो वेदो ब्राह्मणश्च चतुष्पथः । केशो भग इति प्रोक्तः गूलो विक्रय उच्यते ।

कुन्दकुञ्जममुं पश्य सरसीरुहलोचने ।

अमुना कुन्दकुञ्जेन सखि मे किं प्रयोजनम् ॥ ६ ॥

अर्थः—अमुना इत्यस्य मुकाररहितं मुकुन्दकुञ्जेनेति यावत् ।

स्तनमण्डलमाश्रित्य नखस्य वरयोपिताम् ।

कदा कर्णयते गीतं रमया सह रङ्गराट् ॥ ७ ॥

अर्थः—स्वस्य आकाशस्य मण्डलमाश्रित्य हेकद् हे मेघ मा स्तन गर्जितं मा कुरु यतो रङ्गराट् रङ्गनाथो रमया सह वरयोपितां गीतमाकर्णयत इत्यभिप्रायः ।

यस्य पट्टी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च ।

अहङ्कृतं द्वितीया स्याद् द्वितीया स्यामहं कथम् ॥ ८ ॥

विपं भुङ्क्त्व महा राज स्वजनैः परिवारितः ।

विना केन विना नाभ्यां कृष्णाजितमकण्टकम् ॥ ९ ॥

अर्थः—विगतः पकारो यस्मात् सविपः । केन विना ककारं विनेत्यर्थः । विना नाभ्याम्, नाच नाच ना ताभ्यान् नाभ्याम्, द्वाभ्यान्नकाराभ्याम् इति, नकारद्वयरहितमित्यर्थः । कृष्णाजितम् अस्मिन् शब्दे ककारपकारनकाराणां निष्का-सने सति ऋ आजि अम् इत्येवं स्थितिस्तत्र सन्धौ सति राज्यमिति सिद्ध्यति ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्य च जानकि ।

प्रेषिता तव रामेण सुवर्णस्य च मुद्रिका ॥ १० ॥

अर्थः—सुवर्णस्य उज्ज्वलवर्णस्य । सुवर्णस्य शोभना वर्णा नामाक्षराणि यत्र तस्य सुवर्णस्य अशीतिरक्षिकापरिमितस्य सुवर्णस्य काञ्चनस्येति पठ्यते ।

शङ्करं पतितं दृष्ट्वा पार्वती हर्षनिर्भरा ।

रुदतु पत्रगास्सर्वे हा हा शंकर शंकर ॥ ११ ॥

अर्थः—शं कल्याणं करोतीति शंकरश्चेष्टवन्मन् । पार्वती पर्वते भवाः पार्वत्यः स्त्रियः मिललयः ।

हनुमति हतारामे वानरा हर्षनिर्भराः ।

रुदन्ति राक्षसास्सर्वे हा हा रामहता हताः ॥ १२ ॥

अर्थः—रावणस्य आरामे उद्याने हनुमता आहते सति दाहिते सतीत्यर्थः ।

विराजराजपुत्रार्यन्नाम चतुरक्षरम् ।

पूर्वाद्धन्तव शत्रूणां पराद्धन्तव संगरे ॥ १३ ॥

अर्थः—वीनां पक्षिणां राजा विराजो गरुडस्तद्राजा विष्णुः तत्पुत्रो मदनः तदरिश्चित्रः तस्य चतुर्क्षरनामं मृत्युञ्जय इति । तव शत्रूणां मृत्युः, तव संगरे जयः उत्तराद्धम् ।

राजन् कमलपत्राच्च तत्ते भवतु चाक्षयम् ।

आसादयति यद्रूपं करेणुः करणैर्विना ॥ १४ ॥

अर्थः—अत्र करेणुः करणैर्विना ककाररेफणकारैर्विना यद्रूपमासादयति प्राप्नोति तत्तेऽक्षयं भवतु ककाररेफणकारव्यञ्जनरहिते सति करेणुशब्दावयव "अअ ए उ" इति वर्णा अवशिष्टाः । अ, ए वर्णयोर्वृद्धौ ऐ इति अग्रे उ ऐकारस्य आयादेशे आयुरिति सिद्धम् ।

विजितात्मभवद्वेषि गुरुपादहतो जनः ।

हिमापद्ममित्रधरे व्योमं व्योमाभिनन्दति ॥ १५ ॥

अर्थः—अमृताद्वरणसमये विना गरुडेन जितः इन्द्रः तदात्मभवः अर्जुनः तद्वेषी कर्णः तद्गुरुः पिता सूर्यः तत्पादहतः तत्किरणसन्तप्तः हिमापद्मोऽग्निः तदमित्रं पानीयम् तद्गुरो मेघः सूर्यकिरणसन्तप्तो जनः मेवाच्छन्नमाकाशमभिनन्दतीति भावः ।

पानीयं पातुमिच्छामि स्वतः कमललोचने ।

यदि दास्यसि नेच्छामि ना दास्यसि पिबाम्यहम् ॥ १६ ॥

अर्थः—यदि दासी असि नेच्छामि । नो दासी असि तदा पिबाम्यहम् । मिति भावः ।

शिलापितपदद्वन्द्वं नासापितकरद्वया ।

अभूद्व्यक्तस्तनी नारी कथमेतद्विविष्यति ॥ १७ ॥

अर्थः—अधस्ताद्वारुणि शिला, नासा दास्यरिस्थितम् ।

कान्ते धावय मे पादाविति भवतीति वेदितम् ।

न तथा धावितौ पादौ भक्तुराज्ञा न हृद्विना ॥ १८ ॥

अर्थः—नतया नम्रोभूतया तथा त्रिषा पादौ भक्तुर्विविती इति भावः ।

पर्वताग्रे रथा याति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।

चलते वायुवेगेन पदमेकन्न गच्छति ॥ १९ ॥

अर्थः—कुम्भकारचक्रलक्षणम् ।

केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः ।

रुदन्ति कौरवास्सर्वे हा केशव कथं गतः ॥ २० ॥

अर्थः—के जले पतितं शवम् मृतम्, द्रोणः कृष्णकाकः "द्रोणः काक इती-
रितः" इति कोशः । कौरवाः शृगाला इत्यर्थः ।

एको ना विशतिस्त्रिणीनां स्नानार्थं सरथं गता ।

विशतिः पुनरायाता एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥ २१ ॥

अर्थः—एको ना इति विशतेविशेषणेन विरोधः पतति, परन्तु तत्र एकः ना नरः पुरुषः इति तात्पर्ये सति न विरोधः ।

तातेन कथितं पुत्र लेखं लिख ममाज्ञया ।

नतेन लिखितो लेखः पितुराज्ञा न लोपिता ॥ २२ ॥

अर्थः—नतेन नम्रोभूतेनेत्याशयः ।

रामरामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।

सहस्रनाम तत् तुल्यं रामनामवरानने ॥ २३ ॥

अर्थः—हे वरानने अहम् रामे अतिरमे । कथम्भूते रामे अतिरामे अति-
क्रान्ता रामा येनासौ तस्मिन्, शुद्धे ब्रह्मणि, पुनः कथम्भूते मनोरमे, मनोरमय-
तीति तस्मिन् । अहं कथम्भूतः रामराः राम एव रा इत्यं यस्य सः । यतः
कारणान्मे मम सहस्रनामभिस्तुल्यम् रामनाम अत इति ।

किञ्च—अहं रामे अतिरमे, मम क्रीडावामिति धातुः कथम्भूते रामे वरानने
वरमानने यत्वासौ तस्मिन् । अथवा पार्वत्याहसम्योधनं तत् कथम्भूतं रामनाम
सहस्रनामतत् सहस्रनाम तनोतीति तनु विस्तारे किपुको । रमन्ते योगिनो
यत्र परानन्दे चिदात्मनि । अतो रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥

वासना वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम् ।

सर्वभूतनिवासिनां वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ २४ ॥

अर्थः—वासयतीति वास्मस्तत्सम्बुद्धौ हेवासन त्वम् भुवनत्रयम् अव-
रथेति कथम्भूतम्भुवनत्रयम् सर्वभूतनिवासि, सर्वाणि भूवानि निवसन्त्यस्मि-

त्रिति, हे असुदेव प्राणेश्वर ईनां कामादीनां वासितं स्य अन्तं कुरु, हे वासुदेव ते तुभ्यं नमः अस्तु ।

यथा नयति कैलासं नगं गानसरस्वती ।

तथा नयति कैलासं न गङ्गा न सरस्वती ॥ २५ ॥

अर्थः—गानसरस्वती यथा कैलासं नगन्नयति तथा न गङ्गा न सरस्वती प्रापयतीति फलति ।

शस्त्रखलु कर्तव्यमिति पित्रानुयोजितः ।

तदेव शस्त्रं कृतवान् पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥ २६ ॥

अर्थः—नखान् लुनातीति नखलु नखच्छेदकं शस्त्रम् ।

कुमारसम्भवं दृष्ट्वा रघुवंशे मनोऽदधत् ।

राक्षसानां कुलश्रेष्ठा रामो राजीवलोचनः ॥ २७ ॥

अर्थः—रघुवंशे कुलश्रेष्ठो रामो राजीवलोचनः राक्षसानां कुं पृथिवीं मारयति मोहयति इति कुमारः दृष्ट्वापोडक इति वाक् । तादृशं सम्भवमुत्तमं दृष्ट्वा तत्र तेषामाद्ये मनोऽदधत् निश्चिन्नायेत्याशयः ।

कहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्ने ऽमुष्मिन् किमुत्तरम् ।

कथमुक्तं जानासि कदर्थयसि यत्सखि ॥ २८ ॥

अर्थः—कहमित्यत्र कथम् “यत्प्रश्नमामि” तिकात्पायनसूत्रेण प्राकृते थकार-स्थाने हकारः ।

विहगावाहनं येषां त्रिकञ्च धरपाणयः ।

पासाळसहिता देवाक्षदा विष्टन्तु ते गृहे ॥ २९ ॥

अर्थः—विः गरुडः हंसः, गौः वृषभः त्रिशूलः कम्बुः चक्रम् पार्वती सा-वित्री लक्ष्मीः ।

कोलाकृतिरपारेवो मोरोहंसो जलोदरी ।

कंसारिराक्षलीलो वा नाघलोभूकलोऽवतु ॥ ३० ॥

अर्थः—कंसारिः=श्रीकृष्णः, वः=युष्मान्, अवतु=रक्षतु, कथम्भूतः

कंसारिः कोलाकृतिः कोलस्य सूकरस्य रूपं यस्य स पुनः कथम्भूतः अपारेवः अपारे संसारं अवति रक्षति तथा ।

यद्वा अपारे सनुद्रे वसतीति सः, क्षीरसमुद्रसायोरुत्तरार्धः । पुनः कथम्भूतः मोरोहंसः नायाः लक्ष्म्याः उरो वक्षः तत्र हंस इव हंसः, पुनः कथम्भूतः जलोदरी जले उदके उदरं गृहं यस्यास्तीति सः, पुनः कथम्भूतः आत्तलीलः आत्ता अङ्गी-कृता लीला विलासो येन सः, पुनः कथम्भूतः नाघलः वा निश्चयेन अघं लुनातीति सः, पुनः कथम्भूतः भूकलः भुवं कलयति उलरतीति सः इति दिक् ।

अच्युतभक्तिवशादिह समभावस्तत्प्रसङ्गेन ।

सारमतेरभ्युदयति रतिरिति नैवाद्भुतं किञ्चित् ॥ ३१ ॥

अर्थः—इह नाम अस्मिन्संसारे अच्युतभक्तिवशात्समभावस्तत्प्रसङ्गेन च्यर्थः । अर्थात् शत्रुमित्रोदासीनेषु तत्प्रसङ्गेन भक्तिप्रसङ्गेन सारमतेः श्रेष्ठबुद्धेः पुरुषस्य रतिः प्रतीतिरभ्युदयति इति न किञ्चिद्वाद्भुतम् । व्याकरणपक्षे तु भो अच्युतम् अच्युता अहोना भा प्रतिमा यस्य, किवशात् क्तिप्रत्ययवशात् स प्रसिद्धो मभावः मकारस्याभावो लोपो भवतीति योजना । सत्प्रसङ्गेन क्तिप्रत्ययप्रसङ्गेन रमतेर्धातोस्साररतिः अभ्युदयतीत्यपि नाद्भुतम् ।

रम धातोः क्तिप्रत्यये अनुदात्तोपदेशेति मलोपे रतिरिति रूपं सिद्धयति ।

मञ्जुलवौ सम्भावितगुणे कचिन्नापदाधारे ।

अयि सखि तत्रोपपत्तौ मम चेतो नत्वनीदृशे पत्न्यौ ॥ ३२ ॥

अर्थः—काचित् विदुषी नायिका सखीम्प्रति वदति, अयि सखि तत्र तस्मिन्नुपपत्तौ मम चेतः अस्तीति श्रेयः । कीदृशे मञ्जुलवौ मञ्जुः सुन्दरः सखासौ सु-चुरिष्ठश्च, पुनः कीदृशे सम्भावितगुणे सम्भावितगुणास्सौन्दर्यादयो यत्र, पुनः कीदृशे क्वचित् कदाचिदपि न आपदाधारे आपदाहित इति भावः । अनीदृशे उक्त-गुणरहिते पत्न्यौ मम चेतो नास्तीति ।

व्याकरणपक्षे-उपपत्तौ उपपत्तिशब्दे मम मनोऽस्ति । कीदृशे मञ्जुला पि संज्ञा यस्मिन्, सम्भावितः “धेर्लिते”ति गुणो यस्मिन्, ना इति पदस्य “आलोनाऽऽ-स्त्वामि”ति विहितस्य आधारे आश्रये अनीदृशविसंज्ञागुणनादेशरहिते केवले

पतिशब्दे । अयि सखि पतिः सखिवत् शस्तः मित्रवद् विश्वसनीय इति यावत् ।
इति त्वं किञ्च जानासि ? सखी प्रत्याह—

अयि सखि शस्तः सखिवत्पतिरिति किं त्वन्न जानासि ।

शस्तोऽतिसखिवदुपपातिरित्यास्ति कथं त्वया नावोधि ॥ ३२ ॥

अर्थः—दे आस्ति उपपत्तिर्नारः अतिसखिवद् अतिसखिवत्पतिवद् शस्त इति
त्वयापि कथन्नावोधि ।

व्याकरणपक्षे तु—पतिशब्दः शस्तः शस इति पञ्चम्यन्तात्तसिः, द्वितीया बहुवच-
नात्परम् सखिवत्सखिबुल्यरूपो ज्ञेयः । नादेशामावेन कार्ययैक्यात् । उपपत्तिशब्दः
शस्तः द्वितीया बहुवचनात्परम् अतिसखिशब्दवत् नादेशभाक् ।

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गोहे नित्यमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्मधारयं येनाहं स्यान्बहुव्रीहिः ॥ ३३ ॥

अर्थः—द्वन्द्वः यतः स्त्रीपुरुषरूपव्यक्तिद्वयात्मकः, द्विगुः द्वौ गावौ यस्या-
सौ द्विगुः, अव्ययीभावः, भावः—पदार्थमात्रम् न व्ययम् अव्ययम् तदस्त्यस्वेति
अव्ययी व्ययाभाववानिति यावत् । मद्गोहे कस्यापि वस्तुनो व्ययो नास्तीत्यर्थः ।

किञ्च—अव्ययीभवनम् अव्ययीभावः । तस्मादे पुरुष येनाहं बहुव्रीहि-
बहुधान्यविशिष्टस्यान्तत्कर्म धारय । समासपदप्रतिपादनमत्र वैचित्र्यम् ।

त्वद्विरहमसहमाना निन्दति वाला दिवानिशं शम्भुम् ।

राहुमपि रामवन्द्यं रानानुजननि पन्नगात्तति ॥ ३४ ॥

अर्थः—मन्मथावशेषणाच्छम्भुम्, चन्द्रावशेषणाद्राहुम्, नलयाद्रवशे-
षणाद्रामचन्द्रम्, मन्मथजनकत्वाद्बलरामम्, वायुभक्षिन्पद्मनात्पन्नगागानिम्
गरुडं निन्दितवतीति भावः ।

रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थं विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक् ।
अस्मिन् पयो वाऽपशव्दान्न वेति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तच्च धिक् धिक् ॥ ३५ ॥

अर्थः—जीविकार्थं चापण्ये इत्यत्र अपण्ये इत्युक्त्वादस्तिकान्विक्रीणीते
इतिवत् रामकं सीतकां लक्ष्मणकम् इत्येवं प्रयोगास्तावधः ।

गोगजवाहनभोजनभक्षयोद्भूतपमित्रसपत्नज शत्रोः ।

वाहनवैरिभृतासन तुष्टा मामिह पातु जगत्त्रयजुष्टा ॥ ३६ ॥

अर्थः—गवा वृषभेण गच्छतीति गोगः शिवस्तज्जः कार्तिकेयः तस्य वाहनं
जयूरस्तस्य भक्ष्यं सर्पस्तस्य भक्ष्यम्वायुस्तज्जः तद्भूतो वा इन्द्रोऽस्य तं पातोति
तः तस्यः सुमीनः तस्य मित्रं रामः तस्य सपत्नो रावणः तज्ज इन्द्रजित् तस्य शत्रु-
रिन्द्रः तस्य वाहनैरावतस्तस्य वैरी सिंहस्तत्रोपविष्टा अत एव सर्वोपरि तुष्टा
अन्निका नानापातु रक्षतु ।

नदीजलकेशवनारिकेतु नगाद्वयो नाम नगारिसूनुः ।

एषोऽङ्गना वैपथर—प्रमाथो जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ ३७ ॥

अर्थः—भो नदीज गङ्गातनय मीन एष हृदयमानः अङ्गनावैपथरः स्त्रीरूप
पारी लङ्केशवनारिकेतुः रावणवनमञ्जुकहनुमद्वधजः, नगाद्वयो उर्जुनाना
नगारिसूनुरिन्द्रपुत्रः भो भो कौरवाः अयं प्रमाथी इन्ता अद्य वो युष्माजित्वा
गावश्च नेष्यतीत्यर्थः ।

सर्वज्ञस्तन् वदसि बहुधा दीयते दीयते वै,
दाधातूनां भवति सदृशं रूपमेवाश्वतुर्णाम् ।

द्वौ दानार्थौ भवति च तथा पालने खण्डनेऽपि,
नो जानीम—कथयति भवान्कस्य धातोः—प्रयोगम् ॥ ३९ ॥

अर्थः—दाण् दाने दृडाञ् दाने द्वौ दानार्थौ, एकः पालने दृक् रक्षणे, एकः
खण्डने, दो भवखण्डने । एतन्मध्ये कस्य धातोः—प्रयोगम्मवावदति कथयति
ननु जानीमः ।

काचिद् वाला रमणवसतिं प्रेषयन्तो करण्डं,
सा तन्मूले सभयमलिरवद् व्यालमस्योपरिष्टात् ।

गौरीनार्थं पवनतनयं चम्पकं चास्य भावम्,
पृच्छत्याय्यान्प्रति कथमिदं मल्लिनाथ—कवोन्द्रः ॥ ४० ॥

अर्थः—रमणवसतिम् प्रियनिवासम् करण्डस्थितपुष्पसौरभं गन्धवाहो
हरेदिति । तज्जकं सर्पम् पुष्पवागो वाणार्थं हरेदिति । तद्वैरिणं शिवम् सूर्यः

पुष्पं स्वकरैः शोपयेदिति । जन्मकाल एव भक्ष्यबुद्ध्या हर्तुं प्रवृत्तम् भयजननाय
हनूमन्तम् तन्मकरन्दं भृङ्गो हरेदिति चम्पकमलखदिति भावः । चम्पके भृङ्गा न
गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ।

नृसिंहदेवे चलिते भरेण प्रत्यर्थिभूतैः क्रियते भरेण ।

कण्ठे कुठारः कमठे ठकारः शोपे ढकारस्तपने चकारः ॥ ४१ ॥

नृसिंहदेवे सेनाभरेण सह यात्रार्थं चलति प्रत्यर्थिभूतैः शत्रुभूपतिभिः
सेनाभिस्तस्य पलायमानैः भरेण साधवनाधिक्येन कण्ठे कुठारः क्रियते । कुठारघात-
तुल्या पीडानुभूयते । तथाच भरेण सेनासमूहगुह्येन कमठे ठकारः क्रियते ।
भृधरघरः कूर्मावतारोऽङ्गसम्मर्दभोक्त्या पाणिशदमुखमन्तस्त्रकोच्य ठकारतुल्योऽ-
भूत् । तथा केवलं मण्डलाकृतिस्तस्यै । तथा शोपोऽपि एकस्मिन्नेव भुवः प्रदे-
शेऽधिकभरेण ढकारतुल्यो दम्भीकृतभीवकुण्डलिकोऽभूत् तपने सूर्ये च चकारस्तस्य-
व्ययः क्रियते । अतिमीत्या तेषां शत्रूणां शतसूर्यवज्रमस्तलं पश्यत इत्यर्थः ।

कान्ता रुचिन्मुनिजनस्तत्तुणो वियोगी कामश्च रत्नमणिः सज्जलकङ्कणेन ।
धत्ते पयोधरयुगे कुचभूषणेन हारे हरे हिमकरे मकरे करे च ॥ ४२ ॥

अर्थः—कान्ता हारे रुचिन्धत्ते । मुनिजनो हरे रुचिन्धत्ते । अवियोगी
तरुणो हिमकरे रुचिन्धत्ते । कामो मकरे निजचिह्नभूते रुचिन्धत्ते । रत्नमणिः
सज्जलकङ्कणेन सह करे कुचभूषणेन सह पयोधरयुगे च रुचिन्धत्ते इति ।

कृष्णवासुदेवादिशब्दव्याख्या वितायते ।

केशवः

कश्च ईशश्च केशौ तौ वर्त्तयतीति केशवः । औणादिको वप्रत्ययः टिलोपश्च । किञ्च
को ब्रह्मा ईशो महारुद्रस्तौ प्रेरयतीति केशवः । औणादिकाच्प्रत्ययनिपातनेन वर्ण-
व्यत्ययेन रूपसिद्धिः । अतएव हरिवंशे "को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहि-
नाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतावतः केशवनामवानि "त्युक्तिस्तद्वच्छते । किञ्च
प्रब्रह्मता उत्तमा केशास्सन्त्यस्येति वा विग्रहः "केशाद्रोऽन्यतरस्यामि"ति
प्रत्ययः । किञ्च केशान्यां शुक्लकृष्णकेशान्यामवताररूपेण वर्त्तत इति विग्रहे
वृत्तधातोर्द्विप्रत्यये टिलोपे केशव इति ।

नारायणः

अरा दोषास्तद्विरुद्धा गुणा नारास्तेषामयनमिति दोषविरुद्धगुणाश्रयस्वान्ना-
रायण इति । किञ्च नारे जले अयनं स्थानं यस्येति वा विग्रहः । "आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं तस्य ता पूर्वं तेन नारायणस्मृतः" इति
शिष्टोक्तिः । किञ्च नाराणामिदं नारम् नारमयतेऽनेनेति दशार्णां जन्मादीनि येनेति वा
विभागः । किञ्च नारा सुप्तात्पदात्प्रत्ययाद्वा नारायण इति ।

माधवः

मा लक्ष्मीस्तस्या धवः पतिमाधवः । किञ्च मधुरापत्तनेऽवतीर्णत्वात् माधवः ।
किञ्च मधुविषाविषयत्वात् माधवः । किञ्च मधौ मधुकूले जातो माधवः । किञ्च
मा लक्ष्मीस्तां धुनोति कम्पयतीति माधवः ।

गोविन्दः

गाम् पृथ्वीमविन्दत्समुद्रमग्नां पृथ्वीम् प्राप्तत्वाद्वा गोविन्दः । किञ्च गा-
म्वाणीन्विन्दत् इति गोविन्दः । किञ्च गोभिर्वेदवाणीभिरिन्द्रादिभिर्विन्दते
स्तोत्रितो भवतीति गोविन्दः । किञ्च गोभिर्वेदैर्देव इति गोविन्दः । वेदेन प्रति-
पाद्यत्वाद् गोविन्दः । तदुक्तम्—

नष्टाम्बै धरणीं पूर्वमविन्दद्विप्रहागताम् ।

गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिप्टुतः ॥

गौरपा तु यथा वाणी तां तु विन्दयते भवान् ।

गोविन्दस्तु ततो देवो मुनिभिः कथ्यते भवान् ॥

अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ।

गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शासनतम् ॥

गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दस्स उदाहृतः ।

विष्णुः

विप्लव व्याप्तौ वेवेष्टीति सर्वजगद्व्याप्तत्वाद् विष्णुः । विशिष्टबलचेष्टस्वभाव-
त्वाद्वा विष्णुः । विश प्रवेशने विशन्ति जना अस्मिन्निति विष्णुः प्रक्यादौ स एवा-
धार इत्यपि—अत्र तापनीयश्रुतिः "यस्मात्स्वमहिम्नः सर्वान् लोकान् सर्वान्

देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणिभूतानि व्याप्नोति व्यापयतीति । णकारो बलं प्रकारं प्राण आत्मा ।

मधुसूदनः

मधुं सूदयति "दैव्यो मधुः" इति मधुसूदनः । त्रिविक्रमः त्रिविधः क्रमः पादविक्षेपो यस्येति । "हृदम् विष्णुर्विषयक्रमे" इति श्रुतिः । त्रिषु लोकेषु विक्रमो यस्येति वा । त्रीन्वेदानतिक्रामति तन्मोचरो भवतीति । त्रिषु लोकेषु विना-पक्षिणा गरुडेन क्रामतीति त्रिविक्रमः ।

वामनः

वामं सौन्दर्यं नयतीति वामनः । किञ्च वामैर्मङ्गलरूपैर्वेदादिभिर्नियते गीयत इति वामनः । लक्ष्मीं वामेन वामभागेन नयति धरतीति वामनः ।

हृषीकेशः

हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः हृषीकेशः । पद्मनाभः पद्मनाभो यस्यश्रीः पद्मनाभः । श्रीधरः श्रियं धरतीति श्रीधरः लक्ष्मीधर इत्याशयः ।

दामोदरः

दाम उदरे यस्यासौ दामोदरः मात्रा दाम्ना उदरे वद्धत्वादित्यर्थः ।

सङ्कर्षणः

सम्यक् पापानि दुःखानि कर्षतीति सङ्कर्षणः । सम्यक् पापनिर्मूलनकर्त्तृत्वादित्यर्थः ।

वासुदेवः

वसन्ति भूतानि यस्मिन्निनि वायुः, दीपयतीति देवः, वायुश्चासौ देव इति वायुदेवः, सकलाधारकः ।

किञ्च वश्चासौ अमुश्च वायुस्तत्वाऽसौ देवश्च वासुदेवः । वः बलरूपः अमुः प्राणरूपः, सर्वचेष्टवादेवः क्रीडादिगुणयुक्तः, सकलवस्तुष्वेष्टकत्वात् क्रीडादिगुणवित्ति-एत्वाद् वासुदेवः । "धुंति भूम्यसवः प्राणाः" इति कोशात् अमुसब्दो यद्यपि बहुवचनात्तथापि संज्ञावाचकत्वात् परमेश्वररूपकत्वादेकवचनम् ।

प्रद्युम्नः

प्रकृष्टं धुम्नं प्रकाशो यस्येति, प्रकर्षेण शोभयतीति वा, प्रकृष्टं धुम्नं त्रयं यस्येति वा प्रद्युम्नः प्रकृष्टवर्णप्रद इत्यर्थः ।

अनिरुद्धः

न निरुध्यतेऽसावनिरुद्धः, परिनिर्द्वन्द्वगन्ध इत्यर्थः । अनो मुख्यभागः सेव्य-तया रुध्यते ऽसावनिरुद्धः । अनिनो मुख्यभागदासाः तैस्तेज्यतया स्वहृदि रुध्यत इति वा । शनिभिर्नन्तै रुध्यत इति अनिरुद्धः ।

पुरुषोत्तमः

पुरुषाभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमः पुरुषोत्तमः । "त्रयसा शिवस्तुरेन्द्राद्याः शरी-रक्षणात्क्षराः । लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः" ।

किञ्च "पेश्वर्यस्य समप्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव इत्येते पद्मगुणास्त्वृता" इति प्रमाणेन पूर्णा गुणाः पद्म यस्येति पुरुषः । सत्तासा-मुत्तममवेति पुरुषोत्तमः ।

किञ्च पुरुषु जीषेण शेते व्यापकत्वात् पुरुषः । सत्तासादुत्तममवेति । द्विष्व-पुरि लिङ्गे शेते इति पुरुषः ।

अधोक्षजः

अधःकृतानि अक्षजानि येनेत्यधोक्षजः । अधोऽद्वय इति निष्कर्षः ।

नरसिंहः

नरश्चासौ सिंहश्चेति विग्रहः । किञ्च अन्येन न रोयते न क्षोयते इति नरो हिर-न्यकशिपुः तं हिनस्तीति नरसिंहः । पृषोदादिश्चाय ।

अच्युतः

च्युङ् च्यवने, न च्यवते इत्यच्युतः, कर्त्तरि कः, स्वपदच्यवनाभाव इत्यर्थः ।

जनार्दनः

जनान् बलयादीनर्दयतीति जनार्दनः, याचते इति फक्तितार्थः । सर्वगतो याचने-चेतिघातः, सुजनैः पुरुषार्थं याचयत इति वा । दुर्यज्जुर्दयति पेयवतीति वा ।

नानुसर्बजनानर्दयति प्रलये नाशयतीति वा । अत्र सरयूपारीणशुक्लाः, जना-
नां जन्ममरणानीत्यर्दयति नाशयतीति जनार्दन इति सिद्धान्तः । हरिः, भक्तपापं
हरतीति हरिः, दैत्यसिंहानि हरतीति वा, भक्तचित्तं हरतीति वा । कृष्णः,
आनन्दपूर्णत्वात्कृष्णः । “इतिभूवाचकशब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः । तथोरैक्यं परं
ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” इत्यादीन्कर्त्तव्यं कृष्णः “यतः कर्षसि देशे नियम्य सकलं
जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः” इति कर्मपुराणम् ।

दशरथः

देशानामप्यन्तरे तात्पर्यवन्तदुशरथो मते । किन्त्वहुना पौरुषेयवाक्ये । तथा
दशरथो नाम वेदः दश पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गलक्षणा रथाः प्रचारोपाया यन्मे-
ति द्युत्पत्तिः । कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकस्य तस्य वर्णाश्रमनियन्तृ-
त्वेऽपि न राजपदवाच्यत्वमिति निष्कर्षः । तस्य दशरथोऽख्यवेदस्य तिस्रश्च शक्तयः ।
कौशल्यापदवाच्यैका शक्तिः, कैकेयीपदवाच्या द्वितीया शक्तिः, सुमित्रापदवाच्या
तृतीया शक्तिः ।

कौशल्याख्यदेशे प्रायशो ब्रह्मनिष्ठा लोकाः । एवञ्च तस्मिन्देशे ब्रह्मप्रतिपादन-
शक्तेरभिव्यक्तत्वात्कौशलेति व्यपदिश्यते । कैकेयेषु प्रायशः कर्मकाण्डे एव लोकाः
कर्मप्रतिपादनशक्तेस्तत्राविर्भूतत्वात्कैकेयीति व्यपदेशः । मगधेषु उपासनाशक्तेर-
भिव्यक्तेर्मागधीति व्यपदेशः । सा च कर्मब्रह्मलुब्धार्थप्रतिपादकत्वात्सुमित्रेत्यपि
व्यपदिश्यते । ततश्च शक्तयस्तदेकाधीनत्वात्तत्पत्नीत्वेन कल्पिताः ।

एवञ्च तात्पर्यालोचनात्मकपुत्रेष्टिनिरूपिताभिव्यक्त्युपायेनैतेन मायाशक्त्या
श्रीरामादयश्चरारोऽपि इह प्रथमतः प्रतीतिदिपदन्वसाभ्येनोत्पन्ना इति कल्पि-
ताः । तत्र ब्रह्मकाण्डात्मकेन कौशल्याशब्दवाच्यया शक्त्याऽख्यवेदवाच्यमानसव-
काशानिरञ्जनचैतन्यनिष्ठया मायया तत्त्वप्रकाशतामावृत्त्य तदाकारेण परिणम-
न्त्या कृतावच्छेदजगन्निवन्तसर्वशक्तिमद् जगदीश्वरशब्दव्यपदेश्य श्रीरामाख्यं
ब्रह्म प्रकाशितम् । तदेव महर्षेर्मतमित्यालोच्य भगवता सूत्रकृलोकम् शास्त्रयो-
नित्वादिति । शास्त्रं योनिः कारणं यस्येति । तेन युज्यत एव ब्रह्मणि तत्त्वोप-
चारः । ततः कर्मकाण्डात्मकेन वेदेन कैकेयीशब्दवाच्यया शक्त्या तैजसात्मकं भर-
तशब्दवाच्यं चैतन्यरूपं प्रकाशितम् । तत उपासनाकाण्डात्मकेन वेदेन सुमित्राशब्द-

व्यपदेश्यया स्वर्गापवर्गोपायभूतोपासनाप्रकटनेन चैतन्यावस्थाद्वयं प्रकटितम् ।
विश्वभवनतामा वस्तुमात्रं ब्रह्मरूपं संसारदशायामेव परयति तल्लक्षणशब्दवाच्यम् ।
चैतन्यं ब्रह्मशब्दप्रकाशयन्तीरानावगत्यनुकूलमिति तत्त्वहचरितमिति गीयते ।

यस्तु प्राचीनकर्मसंस्कारवशात्कानां नैव चिन्तयति तत्त्वतन्मं दायुष्मपदाभिवे-
यम् । तैजसात्मकभरतानुकूलमिति प्राज्ञात्मकं तत्त्वहचरितं गीयते । तथाच सुमि-
त्रायाऽपुत्रद्वयम् एकं श्रीरामादुपासी, दुस्रम् भरतानुकूल इति प्रसिद्धिः ।

सीता तु मायैव अनादिसिद्धैव । अतः पुराण्यान्त्योतिजन्मप्रसिद्धिः ।
जनकपालिता च भवत्येव एव जनकस्तादृशं पालनं करोष्यति । सा विशुद्धेन चैत-
न्येन जीवब्रह्मभावानापन्नेव पालितैव, तदाधारत्वात् । भवति च चैतन्यं जनकं
सर्वजनकमायासंग्रहकर्तृत्वात् । घटजनकमृत्तिगडसंग्रहवाच् कुण्डलोऽपि जनकत्वव्य-
पदेशं लभते तद्वदिति ।

अकाराक्षरसम्भूतो रामो विग्रहवानुधीः ।

इकाराक्षरसम्भूतस्त्वौमिद्विर्विश्वभावन इत्यादि । इत्यादीश्चरन्तमार्धनिरूपणं
प्रचारावेत्यलम् ।

क्रियागुप्तम् ।

ललाट तिष्ठकोपेतः कृष्णः कमललोचनः ।

गोकुलेऽत्र क्रियाम्बकुमुमर्यादा दशवाषिकी ॥ १ ॥

उत्तरम्—लट् वाल्ये इति धातुः परोक्षे लिट् ललाटेति क्रियापदम् ।

चम्पा सरसि रामेण सस्नेहं सज्जित्वा ।

सातया किङ्कतं साद्वैतत्रैवोत्तरमोक्षयताम् ॥ २ ॥

उत्तरम्—ष्णा शौचे इति धातुः लत्ने इति कर्मणि लिट् ।

कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नबोढया ।

अत्रापि चोत्तरं वक्तुमवधिर्ब्रह्मणो वयः ॥ ३ ॥

उत्तरम्—अत्रापि इति प्रपञ्च लज्जायाम् कर्मणि लुङ् ।

दामोदराय पुण्यात्मन् पुष्पमूलफलान्यपि ।

अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स प्रणितः ॥ ४ ॥

उत्तरम्—हे दामोदर पुष्पमूलफलानि आय आनय, इदं किं कटी प्रदत्त-
इत्ये ई धातोरारपूर्वस्य लोभो रूपम् । अपसर्गविशिष्टत्वादानयनार्थकत्वम् ।

कान्तम्विना नदीतीरं सद्मालोक्य केकिनी ।

अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ ५ ॥

उत्तरम्—केकिनी मयूरी इत्यमरं मेवम्योतिः विद्युतमिति यावत् । आलो-
क्य विना नदीति विशेषेण पुनः पुनर्वाच्यं करोतीत्यर्थः ।

अम्लानपङ्कजा माला कण्ठे रामस्य सीतया ।

मुधा बुधा भ्रमन्त्यत्र प्रत्यक्षेऽपि क्रिया पदे ॥ ६ ॥

उत्तरम्—प्रत्यक्षेऽपि क्षिप्ता ।

नरसिंहाकृतिम्बोच्य बने मत्तमतङ्गजः ।

अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ ७ ॥

उत्तरम्—गजः सिंहस्याकृतिम्बोच्य न आर न जगाम अगतौ कनेरिति ।

सन्ध्यावन्दनवेलायां तडागान्ते द्विजोत्तमैः ।

अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ ८ ॥

उत्तरम्—हे द्विजोत्तम येः आगच्छ, इण्गतौ ।

कर्तृगुप्तम् ।

श्यामौतवस्तनावेतौ पिवन्ति सततं मुदा ।

अत्र कर्तृपदं गुप्तं मयादा वरावापिकौ ॥ ९ ॥

उत्तरम्—श्यामौतवः कृष्णमार्जारः कर्नरः ।

गौरीनखरसाहश्यश्रद्धया शशिनन्दधौ ।

इदं गोप्यते कर्त्ता वर्षेणापि न लभ्यते ॥ १० ॥

उत्तरम्—इदं कामस्तं इन्तीति इदा ईन्दर इत्यर्थः ।

व्यामोहं तव भिन्दन्तु छिन्दन्तु दुरितानि च ।

कर्तृगुप्तमिमं श्लोकं ये जानन्ति विचक्षणाः ॥ ११ ॥

उत्तरम्—ऋः महादेवः, इः ब्रह्मा, अः विष्णुः त्रिमिरक्षरै र्व्यं इति जातम् ।
तस्य बहुवचने सन्तुदौ व्या इति हरविधिहरय इति यावत् ।

कर्मगुप्तम् ।

एहि हेरमणि पश्य कौतुकं धूलिधूसरतनुं दिगम्बरम् ।

सापि तद्वदनपङ्कजं पयो भ्रातरुक्तमपि किन्तु बुध्यसे ॥ १२ ॥

उत्तरम्—हेरमणि एहि कौ तुष्टिव्याम् तुकं बालकं धूलिधूसरतनुं दिगम्ब-
रम्पश्य इति ।

भवानिशं करोमेशं प्रति पूजापरायणः ।

कर्त्तृकर्मक्रियागुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ १३ ॥

उत्तरम्—हे कर उमेशम्प्रति अनिशं पूजापरायणो भव इति ।

करणगुप्तम् ।

अहम्महानसायातः कल्पितो नरकस्त्वव ।

मया मांसाभुक्तं भीमं जानीहि मां वक ॥ १४ ॥

उत्तरम्—महत्त्व तव मनः शक्यं महानः तेन महानसा महता शक्तेन
आयातः आगतः नरको मृत्युः ।

सम्प्रदानगुप्तम् ।

अम्भोरुहमये स्नात्वा बापीपयसि कामिनी ।

ददाति भक्तिसम्पन्ता पुत्रसौभाग्यकान्त्या ॥ १५ ॥

प्रशस्त्यायुक्तमार्गस्य तव सम्मानितां श्रिताः ।

स्पृहयन्ति न के नाम गुणरत्नालय प्रभो ॥ १६ ॥

उत्तरम्—अम्भोरुहमये इत्यत्र, अये इति च्छेदः इः कामस्तस्मै प्रशस्त्या-
युक्तनार्गस्येत्यत्र प्रशस्त्यै कल्याणाय उक्तमार्गस्य ।

सरसी तोयमुद्धृत्य जनः कन्दर्पकारकम् ।

पिवत्यम्भोजसुरभि स्वच्छमेकान्तशीतलम् ॥ १७ ॥

उत्तरम्—सरसीतः सरोवरात् कञ्जलम् ।

भानुर्वै जायते लक्ष्म्या सरस्वत्याथवा मता ।

अत्र पट्टीपदं गुप्तं सर्वादा दशवार्षिकी ॥ १८ ॥

प्रातनद्या नहुनासः प्रवला रुक्मिप्रयतमोऽपि दूरस्थः ।

असतीनन्तिद्विदेवं संहतशाला सखीनियतम् ॥ १९ ॥

उत्तरम्—भानुर्वै इत्यत्र भाः कान्तिः, कुकोऽर्थो नरस्य वृशब्दावडसिप्र-
त्यये । मधुमास इत्यत्र मासः चन्द्रस्य, अदो मधु सद्यं प्राप्तम् । मासमादो
हयन् इति ।

अधिकरणगतम् ।

या कटाक्षच्छटापातैः पवित्रयति मानवम् ।

पकान्ते रोपितप्रीतिरस्ति सा कमलाद्या ॥ २० ॥

विपद्यमानता सिद्धा सर्वस्यैव निरुष्मणः ।

यथात्र भस्मपद्मश्च निर्वाणं हन्त्ययश्चनः ॥ २१ ॥

उत्तरम्—पु=कुण्डे, कान्ते=भर्तृ, अशब्दस्य तत्सम्बन्धकवचने "ए" इति
रूपम् । विपद्यमानता इत्यत्र विपदि कष्टनिर्गतं जन्मा द्रव्यरूपो यस्मात् तस्य
निरुष्मणः जनानता आश्रमावः शान्तमृषमरहितमित्यर्थः ।

सन्धिगतम् ।

ननयागोरसाभिज्ञं चेतःकृत्मान् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरैरलमालोहितेचणे ॥ २२ ॥

उत्तरम्—न निवेद्यः, मे=मम, आगोरसाभिज्ञमिति च्छेदः । मे चेतः
आगोरसाभिज्ञम् अपराधरसाभिज्ञम् नेत्यर्थः ।

समासगतम् ।

विपादी भैक्ष्यमश्नाति सदारोगन मुञ्चति ।

रुष्टेनापि त्वया वीर शम्भुनारिस्समःऽकृतः ॥ २३ ॥

नित्यमाराधिता देवैः कंसस्य द्विपवत्सुतः ।

मण्डलाप्रेगदाशङ्खं चक्रं जयति विभ्रती ॥ २४ ॥

उत्तरम्—विपादी अत्र खिन्नः, अथवा विषम्=कालकृमतीति सः विपा-
दी तत्तुरूपसमासः । सदा=सर्वदा, रोगन मुञ्चति । किञ्च दारैस्सह वर्तमान-
सदृशः=सखीयः, जगन्=जलम् मुञ्चति तत्तुरूपसमासः ।

नित्यदेवैः अराधिता अथवा नित्यं वा लक्ष्म्यदेव्यां सा नित्यमा देवै
राधिता बहुव्रीहिसमासः ।

अन्तरालापः ।

कः कौ केकं कौ कान् हसति च हसतो हसति हरिणाद्याः ।

अधराःपल्लवमङ्गा हंसौ कुन्दस्य कारकान्दन्ताः ॥ २५ ॥

अर्थः—हरिणाद्याः कौ कं हसति, अधराःपल्लवम्, कौ कौ हसतः, अङ्गीह-
सौ, कं कान्दन्ति दन्ताःकुन्दस्य कारकान् ।

केभूषयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्यमा चन्द्रमसःकुतः श्रीः ।

किमाह सीता दशकण्ठनोता हारामहादेवरतात मातः ॥ २६ ॥

अर्थः—हाराः=महादेवता, तनातः=रात्रिः, हाराम महादेव हा
तात हा मातः ।

बहिरालापः ।

किमिच्छति नरःकाश्यां भूपानां को रणे हितः ।

को वन्द्यस्सर्वदेवानां दीयतानेकमुत्तरम् ॥ २७ ॥

उत्तरम्—मृत्युञ्जयः ।

धीरः कीदृशो ब्रूते को रोगी कश्च नास्तिकः ।

कीदृक् चन्द्रान्तं पश्यन्ति तत्पूत्रस्याग्निनेर्वद ॥ २८ ॥

उत्तरम्—अर्थवदधातुरप्रत्ययःप्रातिपदिकम् ।

राजसम्बोधनं किंस्यात्पुत्रोवस्य तु का प्रिया ।

अधनास्तुकिमिच्छन्तिआर्त्तं किं क्रियते वद ॥ २९ ॥

अर्थः—देवताराधनम् । देव-तारा-धनम्, राधनम् ।

प्रश्नात्तराणि ।

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्त्रपि मान्मथा विकाराः ।

इदमपि न कृतन्निवम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रत्नं ॥ ३० ॥

उत्तरम्—पूर्वाद्धेनाक्षेपः । उत्तराद्धेनोत्तरम् ।

भूरिभारभराक्रान्तो बाधति स्कन्धं पृथ ते ।

न तथा बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥ ३१ ॥

उत्तरम्—पूर्वाद्धेन प्रश्नः । धातोरात्मनेपदित्वेनोत्तराद्धेनोत्तरम् ।

क्रियन्मात्रं जलं विप्र जातुदध्नं नराधिप

तथापीयमवस्थाते नहि सर्वे भवादृशाः ॥ ३२ ॥

चित्रम्

नमामि मामनोनुन्नमानं मुनिममानिनम् ।

नानानमन्मानाम मोन्नामानमुमेन मुम् ॥ ३३ ॥

तारतारतरैरैरुत्तरोत्तरतोरुतैः ।

रतार्ता तित्तिरी रीति तीरे तीरे तरौ तरौ ॥ ३४ ॥

अर्थः—अक्षरं पद्यन्ममामि नमस्करोमि । कम् = उम्, विष्णुम् । न केवलं तमेव अपि तु उमेनं पार्वतीपतिमपि हरिहरमित्यर्थः । किम्भूतम् मामनोनुन्नमानम् = मा लक्ष्मीस्तस्या मनसः पुनः अपहृतो मानो येन स तथा तं, लक्ष्मी-शास्त्रत्यगर्वापहारिणम् । पुनः कीदृशम् मुनिम् = योगीश्वरम्, अमानिनम् = मानरहितम् । पुनः कीदृशम् नानानमन् नानाविधाक्षिआननानिमुखानि यस्यासौ दशावतारत्वाद्नेकमुखम् । पुनः कीदृशम् अमानामम् = अमानम् आकाशम् अमति अतिक्रामतीत्यमानामस्तम् । पुनः कीदृशम् ओन्नामानम् = ब्रह्मस्वरूपम् । पुनः त्रिविधमुमेनम् हरम् उम्बिष्णुम् नमामि । उ इति सम्बोधनम् ।

रसासाररसासार सायताक्षतायसा ।

सातावातवेवातासा रत्नतत्त्वस्वतत्तार ॥ ३५ ॥

अर्थः—सर्वतोभद्र हे सार उत्कृष्टं तव रक्षतः पालयतः सतः सारसा पृथ्वी सारसा उत्कृष्टरसास्तु भवतु । हे आपवाक्ष = दीर्घलोचन तथा सा क्षतायसा सास्तु क्षतः नाशितः आयः अर्थागमो वैस्ते क्षतायाग्रौरादयः तान्त्स्यति अन्तः-

यति इति कृत्वा तथा सातं सुखमवतीति सातावा अयस्क्रीत्यर्थः । अस्त्विति सर्वत्र योज्यम् ।

हे अत ! अतति नित्यमेवोद्यमं भजत इत्यर्थः । तथा अतासा अक्षया रसाः भवत्वित्यत्रापि योगः । नुनियमे रक्षत एव न तदवलितस्य, तथा हे अतक्षर तत्क्षणम् तक्षस्तनूकरणम् तं राति ददातीति तक्षरः न तक्षरः अतक्षरः पुष्टि इति यावद् ।

सार मान वरारोहा नगेमा गमना हिया ।

या हि नामग भागेन हारो रावण मा रसा ॥ ३६ ॥ इत्यादि ।

आशीर्वादात्मकश्लोकाः ।

चरीकर्तुं भव्यं सदा ते रमेशो गणेशो जरीहर्तुं विघ्नन्त्वदीयम् ।

नरीनत्तु वाणी सदा ते मुखाब्जे दरीदत्तु ते शत्रुवर्गान्महेशः ॥ १ ॥

सुरासुरासेवितपादपङ्कजा करे विराजत्कमनीयपुष्पका ।

विधेश पत्नी कमलासनप्रिया सरस्वती नृत्यतु वाचि ते सदा ॥

गिरीशपत्नी नगजातिहारी कुमार वातशशिशिखण्डमौलिः ।

लङ्केशसम्पूजितपादपद्मः पायादनादि परमेश्वरोवः ॥ २ ॥ इति ।

अथ बुद्धिविवर्द्धनाय प्रहेलिका प्रारभ्यते ।

वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टं फलामे वृक्षएव च ।

अकारादि सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ १ ॥

उत्तरम्—अननस इति लोकप्रसिद्धिः ।

चतुर्मुखो नच ब्रह्मा वृषाकृदो न शङ्करः ।

निर्जीवी च निराहारी अजस्रं धान्यभक्षणम् ॥ २ ॥

उत्तरम्—वृषमत्स्यो गोग इति प्रसिद्धिः ।

श्यामस्तनः न मार्जारी द्विजिह्वा नच सर्पिणी ।

पञ्चभर्त्री न पाञ्चाक्षी यो जानाति स पण्डितः ॥ ३ ॥

उत्तरम्—लेखनी, यत्र सर्वम्विशेषणं सङ्घट्यते पञ्चभर्त्री कुतुडुप इत्या-
युक्ता ।

अपूर्वोऽयम्यथा दृष्टकान्तकमललोचने ।
शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः ॥ ४ ॥

उत्तरम्—अशोकवृक्षो लोकानुगतः ।

पर्वताग्रे रथो याति भूमीं तिष्ठति सारथिः ।
चलते वायुवेगेन पद्मेकान्तं गच्छति ॥ ५ ॥

उत्तरम्—घटादिनिर्माणार्थं कुम्भकारचक्रम् ।

अर्द्धचन्द्रसमायुक्तं पुन्नान चतुरक्षरम् ।

ककारादिलकारान्तमिह जानाति पण्डितः ॥ ६ ॥

उत्तरम्—कर्तालो वाद्यविशेषः । अथवा कावालशस्त्रविशेषः ।

अमुनेतुं मानिन्या दयितश्चरणे सरागत्याः ।

यावत्पतिवत्स तथा तत्क्षणम् कर्तमान् ॥ ७ ॥

उत्तरम्—रत्नत्वलासमयाव ।

गीत्वा किमपि व्याधः शृङ्गं जग्राह तरुणहरित्य ।

तमय समीक्ष्योद्यतकरमणीमपि लज्जिता व्याधो ॥ ८ ॥

उत्तरम्—इति चिन्तितं तथा यतो येन कर्णेन गीतं श्रुतं तस्य दातुः कर्णस्य
पुरो याज्यायै करो न प्रसारितो व्याधेन नीरसकटिनकुटिलस्य शृङ्गस्य तु पुरः
प्रसारित इत्यनुचितं कृतं मूढेन ।

कृतेऽप्यनौचित्ये स्वयं मृगयूथपतिः रीतरसशोऽकृतपात्रविचारः स्वभावकृपणं
याचकं जानन्नजशिरोदानाय उद्यतकरो जातः । अतो व्याधो तं हरिणं चतुरं
ज्ञात्वा तं च व्याधं मूर्खं ज्ञात्वा लणीष्ट दृढादसचतुरपतिपत्नीत्वेन सुमगां सम्भाव्य
लज्जितेति भावः । अन्येऽपि भावास्तन्भवन्ति ।

काचिन्मृगाक्षी प्रियविप्रयोगे निशीथिनी पारमपात्यन्ती ।

आगातुमादाय करेण वीणामुद्ग्रीवमालोक्य शनैरहासीत् ॥ ९ ॥

उत्तरम्—यतोऽर्थं गीतप्रियो मृगाङ्गे मृगो महत् प्रयुक्तं गीतमाकर्णयितुं चन्द्रा-
वचेदवतरेत्तदा चन्द्रो निष्कलङ्कस्त्वात् तेन मन्मुखसामर्थ्यं च लभेत प्रियविप्रयोगे च

सन्तापकरो मे हिमांशुः, अतोऽस्य शत्रोश्चन्द्रमसो मन्मुखसामर्थ्यमाभूत् इत्याशयेन
वीणामहासीदिति ।

सदारिमध्यादि न वैरिद्युक्ता नितान्तरकापि सितैव नित्यम् ।

यथाक्तवादिन्यपि तैव दृता का नाम कान्तेति निवेदयाद्यु ॥ १० ॥

उत्तरम्—सारिका ।

वृक्षाप्रवासी न च पक्षिराजस्त्रितेन्रवारी न च शूलपाणिः ।

त्वग्बन्धवारी न च सिद्धयागी जलञ्च विश्रन्न वदो न मेघः ॥ ११ ॥

उत्तरम्—नारिकेलफलम् ।

वृक्षाप्रवासी न च पक्षिजातिस्तृणं च शय्या न च राजयोगी ।

सुवर्णकायो न च हेमधातुः पुंसश्च नाभ्ना न च राजपुत्रः ॥ १२ ॥

उत्तरम्—आत्रः ।

चक्री त्रिशूली न हरिर्न शम्भुर्महान्वलिष्ठो न च भीमसेनः ।

स्वच्छन्दचारी नृपतिर्न योगी सीतावियोगी न च रामचन्द्रः ॥ १३ ॥

उत्तरम्—वृषभः लोके सांड इति ख्यातः ।

आद्येन हीनं जलधावदृश्यं मध्येन हीनं भुवि वर्णनीयम् ।

अन्तेन हीनं ध्वनते शरीरं हेमाभिधस्त श्रियमातनोतु ॥ १४ ॥

उत्तरम्—करजः ।

सर्वस्वापहरो न दस्युकुलजः खट्वाङ्गभृन्नेश्वरो,

दोषानिष्टकरो न धर्मनिरतः कालालपो नासुरः ।

नृणां पृष्ठपलाशना न पिशुनः शीघ्रगमो नो हयः,

शश्वद्रात्रिचरो न राक्षसगणः कोऽयं सखि ब्रूहि मे ॥ १५ ॥

उत्तरम्—मत्कुणः ।

सर्वस्वापहरो न तत्करगणो रक्षो न रक्षाशने,

सर्पो नैव विलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ।

अन्तर्धानपटुर्नसिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुत,
स्तीक्ष्णास्यो नतु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिताः ॥

उत्तरम्—करज एव

जाता शुद्धकुले जघान पितरं हत्वापि शुद्धा पुनः,
स्त्री चैवा वनिता पितैव सततं विश्वस्तथा जीवनम् ।

स्रजं प्राप्य पितामहेन जनकं प्राप्तुं या कन्यका,
सा सर्वैरपि वन्दिता क्षितितले सा नाम का नायिका ॥ १७ ॥

उत्तरम्—जलवृष्टिः । सा च शुद्धजलसमुदायभूतमेघादुद्भूय स्वजन्मना
स्वोत्पादकं मेवन्नाशयति । तथापि स्वयं शुद्धा स्पष्टजलास्ति, पितुरिव समस्त-
स्य जगतः जीवनं च भवति । सूर्यकिरणैस्समुद्रोदके शोपिते सति तस्मान्मेघो-
त्पत्तिर्भवति । समुद्रो मेघपिता सा पूर्वोक्ता जलवृष्टिर्मेघस्य पित्रा स्वपितानह्नीभू-
तेन सागरेण सह नद्यादिद्वारा संगमं प्राप्य तेन तज्जलं वर्धयित्वा पुनर्मेघोत्पत्तये
एव हेतुर्भवतीति जनकं प्राप्तुमिति पदार्थः ।

अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः ।

अमुखस्स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः ॥ १८ ॥

उत्तरम्—लेखपत्रं पत्रिका वा ।

वने जाता वने त्यक्ता वने तिष्ठति नित्यशः ।

पण्यस्त्रो न तु सा वेश्या यो जानाति स पण्डितः ॥ १९ ॥

उत्तरम्—नौका एकांतवासिनी । ताम्बूलं वा, वनं जलमित्यर्थः ।

गोपालो नैव गोपालस्त्रिशूली नैव शङ्करः ।

चक्रपाणिस्स नो विष्णुर्यो जानाति स पण्डितः ॥ २० ॥

उत्तरम्—महोक्षः ।

उल्लिष्टं शिवनिर्मात्यं वमनं शवकर्पटम् ।

काकविष्टासमुत्पन्नः पञ्चैतेऽतिः पवित्रकाः ॥ २१ ॥

उत्तरम्—दुग्धम्, गन्ना, मधु, पदाम्बरम्, पिप्पलश्च ।

अनेकमुषिरं वाद्यं कान्तञ्च ऋषिसंक्षितम् ।

चक्रिणा च सवाराध्यं यो जानाति स पण्डितः ॥ २२ ॥

उत्तरम्—विलम्बवर्मीकम् वाद्यम् वकार आद्यो यस्य, कान्तम् ककारोऽन्ते
यस्य, चक्रिणा सपेणेति । सपांससदैव विलमाराध्यन्ति । बलमीकम् ।

वने वसति को वीरो योऽस्थिमांसविवर्जितः ।

असिवत्कुरुते कार्यं कार्यं कृत्वा वनं गतः ॥ २३ ॥

उत्तरम्—कुलालदोरकः ।

रविजाशशिकुन्दाभा तापहारी जगत्प्रिया ।

वर्द्धते वनसङ्गेन न तापी यगुनापि न ॥ २४ ॥

उत्तरम्—तक्रम्, छाछ, मण्डा । रविरिति महाराष्ट्रभाषायां मन्यन-
पदस्य नाम ।

दन्तैर्हीनरिशालाभक्षो निर्जीवो बहुभाषकः ।

गुणस्यूतिसमृद्धोऽपि परपादनं गच्छति ॥ २५ ॥

उत्तरम्—उपानव ।

न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति ।

तवाप्यस्ति समाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद् ॥ २६ ॥

उत्तरम्—नयने बोधे ।

यश्चादिहस एवान्तो मध्ये भवति मध्यमः ।

य एतन्नाभिजानायात् तृणमात्रत्र वेत्ति सः ॥ २७ ॥

उत्तरम्—यवनम् ।

श्यामञ्च वटुङ्काकारं पुत्राम चतुरङ्गरम् ।

शकारादि मकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ २८ ॥

उत्तरम्—शालग्रामः गण्डकीनदीस्यः ।

अर्द्धचन्द्रवदाकारं स्त्रीनामाथ च त्र्यङ्गरम् ।

नकारादि रिकारान्तं योजानाति स पण्डितः ॥ २९ ॥

उत्तरम्—नेवरी ।

अष्टपादश्चतुष्कर्णा द्विमुखी द्विमुखस्तथा ।

राजद्वारे पठेद्वारे नच द्वे न राक्षसः ॥ ३० ॥

उत्तरम्—बाघचतुर्वर्गः, चौबड़ा इति लोकप्रसिद्धिः ।

तरुण्याङ्गित—कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुरुणां सन्निधानेऽपि क—कृजतिमुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥

अर्थः—कुम्भः । कृपलोवतायै जलेन भृशं शिरस्मारोपणसमये नक्षत्रा ह-
स्ताभ्यामालिङ्ग्यते भर्तापि तरुण्या सोत्कण्ठमालिङ्ग्यते, कुम्भो नितम्बस्थाने गृह्य-
ते भर्तापि नितम्बस्थाने गृह्यप्रदेशे तिष्ठेत् । कुम्भो गुरुणां वृद्धघटानामुपस्थित्युपरि
उपविश्य कृजति बहुवद्वायते । भर्तापि गुरुणां मातृपितृश्वश्रूस्वशुरजनानामग्रे
स्त्रियं कामयते ।

अवलोक्य स्तनौ वद्ध्वा गुञ्जाफलविभूषितौ ।

निःश्वस्य रोदितुं लग्ना कुतो व्याधकुटुम्बनी ॥ ३२ ॥

अर्थः—शरद्वी उग्रजापायाः स्तनौ गुञ्जाफलालङ्कृतौ दृष्ट्वा कुतो निःश्वस्य
रोद १ यतो मत्पुत्र पतानमुत्तमस्तथा क्षीयतां गतो यथा गजान्विनिहस्य तद्गण्ड-
स्यलमुक्ताहारैः स्तनौ विभूषयितुं नाहम् । अतो निष्प्रयासलम्बैः गुञ्जाफलै विभू-
षयति । क्षीणे च सति पुत्रे तदजितधननिर्वाहदृष्टिकस्य सर्वस्यापि कुटुम्बस्य
जीवितसन्देहः । अतो व्याधकुटुम्बनी दुःखान्तिः श्वस्य रोदितुं लग्ना ।

आपाण्डुपीनकटिनं वर्तुलं सुननोहरम् ।

करैराकृष्यतेऽत्यर्थं किं वृद्धैरपि समृद्धम् ॥ ३३ ॥

उत्तरम्—एकविल्वफलम्, कुचयुगलम् ।

एकचक्षुर्न काकोयं विलमिच्छन्न पन्नगः ।

क्षीयते वर्द्धते चैव न समुद्रो न चन्द्रताः ॥ ३४ ॥

उत्तरम्—सूचिका । सूई इति लोकप्रसिद्धिः ।

छत्रधारी न राजासौ जटाधारी न चेश्वरः ।

सृष्टिकर्ता न स ब्रह्मा छिद्रकर्ता न तत्करः ॥ ३५ ॥

उत्तरम्—पुन्वजः ।

अस्थि नास्ति शिरोनास्ति बाहुरस्ति निरङ्कुलिः ।

नास्ति पादद्वयं गाढमङ्गमादिङ्गति स्वयम् ॥ ३६ ॥

उत्तरम्—विषयदण्डः ।

अस्ति प्रीवा शिरो नास्ति द्वौ भुजौ करवर्जितौ ।

सीताहरणसामर्थ्यो न रामो नच रावणः ॥ ३७ ॥

उत्तरम्—कन्धुकः कन्धुकी वा । सीताहरणेत्यत्र सीताहरणेति शैत्यहार-
कत्वं प्रसिद्धम् ।

नरनारीसमुत्पन्ना सा स्त्रीदेहविवर्जिता ।

अमुखी कुरुते शब्दं जातमात्रा विनश्यति ॥ ३८ ॥

उत्तरम्—छोटिका लोकप्रसिद्धा ।

सपहनुत्युदाहरणानि ।

काले पयोधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि बाले नहि नहि सखि पिच्छिल—पन्थाः ॥ १ ॥

अर्थः—अपतितया पतिम्बिनेत्यर्थः । पक्षे पतनाभावेन पिच्छिलः पङ्क्तिः ।

प्रहरति न पञ्चबाणः केवलमबले निमेषोऽपि ।

वर्षति परं न देवः क्षणदार्ढ्यं विप्रयोगन्ते ॥ २ ॥

तन्वी चारुपयोधरा सुवदना श्यामा मनोहारिणी,

नीता निष्करुणेन केन चिद्धो देशान्तरादागता ।

उत्सङ्गोचितयादया रहितया किञ्चीवनं प्रेक्षसे,

भिद्धो ते दयितास्ति किन्नहि नहि प्राणप्रिया तुम्बिका ॥ ३ ॥

अर्थः—समीपे स्थातुं योग्यया, पक्षे अङ्गमारोढुं योग्यया ।

या पाणिग्रहलाहिता सुसरला तन्वी सुवशोद्भवा,

गौरीदर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।

सा केनापि हृता तथा विरहितो गन्तुश्चक्योऽस्यहं,
रे भिक्षो तव कामिनो नहि नहि प्राणप्रिया यष्टिका ॥ ४ ॥

अर्थः—पाणिप्रहल्लिताविवाहः । पक्षे पाणौ धारणम् । सुवंशोज्जवा कुलम् ।
पक्षे वेणुः ।

नाथ विलोक्य मेघं नहि नहि पापं तत्रातिपुण्यायाः ।
नहि कथयामि पयोधरमपसारय कञ्चुकीमुरसः ॥ ५ ॥

अर्थः—मेघम्, अम्बुदम्, पक्षे मे कोऽर्थो मम अधश्च पापम् । पक्षे स्तनम्
मे उर इति ऋदः ।

वैयाकरणानाम् प्रशंसा

वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगा क यान्ति सन्त्रस्ताः ।

व्योतिनेदविटगायकभिषगाननगह्वराणि यदि न स्युः ॥ १ ॥

सूत्रं पाणिनिवद्धं कलयन्पुरुषः समुद्रदति सुदृशम् ।

वर्णादीनां धर्मान् बुद्ध्वा विधिवत्प्रयुक्तेऽसौ ॥ २ ॥

अर्थः—व्याकरणं सूत्रम् । पक्षे कङ्कणम् । पाणिनिना वद्धम् रचितम् ।
पक्षे पाणौ हस्ते निबद्धं विवाहकाले सूत्रनिर्मितकङ्कणेवधुरयोर्दस्तयोर्वन्तनी-
तिलोकः । सूत्रपक्षे अर्थज्ञानपूर्वकं विचारयन् कङ्कणपक्षे धारयन् सम्यग्धारयति ।
पक्षे सम्यगुद्भवति शोभनां दृष्टिम् शुद्धाशुद्धविवेकात्मिकम्, पक्षे शोभना दृग् यस्या
पलाहशीं श्रियम् । अकारप्रभृतिवर्णादीनाम् पक्षे ब्राह्मणादिवर्णादीनाम् बुद्ध्या
ज्ञात्वेत्यर्थः । यथाशास्त्रं प्रयोगं करोति, पक्षे योजयति ।

नैयायिकानाम्प्रशंसा ।

मेहं रुणद्धि विमलीकुरुते च बुद्धिं,

सूते च सैष्ठ्यतपदव्यवहारशक्तिम् ।

शास्त्रान्तराभ्यसनयोग्यतया युनक्ति,

तर्कश्रमे न तनुते किमिदोपकारम् ॥ १ ॥

नैयायिकानां निन्दा ।

परामृशन्तो लिङ्गानि व्यभिचारविचारकाः ।

वार्त्तिकं यदि विद्वांसो विदुः किमपराध्यते ॥ १ ॥

अन्तरालापोदाहरणानि ।

कस्तूरी जायते कस्माको हन्ति करिणां कुष्ठम् ।

किंकुर्यात्कातरो युद्धे मृगास्त्रिहं पलायनम् ॥ १ ॥

उत्तरम्—कस्तूरी मृगाज्जायते । करिणां कुष्ठं विहो हन्ति । कातरो युद्धे
पलायनं कुर्वान्पलायनम् ।

युधिष्ठिरं कस्य पुत्रो गङ्गा वहति कीदृशी ।

हंसस्य शोभा का वास्ति धर्मस्य स्वरितो गतिः ॥ २ ॥

उत्तरम्—धर्मस्य पुत्रो युधिष्ठिरः । गङ्गा त्वरिता वहति । हंसस्य शोभा-
गतिरेव ।

भोजनान्ते च किमेयं जयन्तं कस्य वा सुतः ।

कथंविष्णुपदं प्रोक्तं तर्कं शक्यस्य दुर्लभम् ॥ ३ ॥

उत्तरम्—भोजनान्ते तर्कमेयम्, जयन्तदशकल्पेन्द्रैल्य सुतः, विष्णुपदं
दुर्लभम् ।

कं संजघान कृष्णः का शीतलवाहिनी गङ्गा ।

केदारपोषणरताः कं बलवन्तत्र बाधते शीतम् ॥ ४ ॥

उत्तरम्—कृष्णः कं संजघानेति प्रश्ने कंसमिच्छुत्तरम् । शीतलवाहिनी
गङ्गा केति प्रश्ने काशीतलवाहिनी । गुणे शुक्लादयं पुंसोति कोशात् शीत-
शब्दो नित्यपुंलिङ्ग इति कथं क्लीबत्वमिति विवाद्यम् । दारपोषणरताः के इति
प्रश्ने केदारपोषणरता इत्युत्तरम् । शीतम्बलवन्तं कंसं बाधते इति प्रश्ने कंस-
बलमिच्छुत्तरम् ।

कः कौ के कं कौ कान् इति च हसतो हसन्ति हरिणाद्याः ।

अथरः पल्लवमङ्ग्रीहंसौ कुन्दस्य कोरकान्द्रवा ॥ ५ ॥

उत्तरम्—हरिणाद्याः कः कं इति अथरः, पल्लवम् कौ कौ इति,
अङ्ग्रीहंसौ, के कान् इति दन्ताः कुन्दस्य कोरका ।

का शम्भुकान्ता किमु चन्द्रकांतं कांतमुखं किं कुर्वते भुजङ्गः ।

कः भीपतिः का विषमा संमस्या गौरीमुखश्चुम्बति वासुदेवः ॥ ६ ॥

उत्तरम्—गौरी मुखम् लुम्बति वाहदेवः । गौरी-मुखम् लुम्बति वासुदेवः
(भुजङ्गो नारः)

के भूषयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्या चन्द्रमस्तः कुतः श्रीः ।

विमाह सीतादशकरवनीता हा राम हा देवर तातमातः ॥ ७ ॥

अर्थः—हाराः नहादेव रता तमातः रात्रितः, हा राम, हा देवर, हा तात,
हा मातः ? इति ।

बहिरालापोदाहरणानि ।

पूजायां किं पदं प्रोक्तसम्भतं के विभर्त्युरः ।

आयुषतयाख्यातः प्रहम्वासुरविद्विषः ॥ १ ॥

समुत्तरम्—तु नौ सीरैः तुः पूजायाम् (सूत्रम्), नौ पुरुषः, सीरो हँलम् ।

कोदुराद्यस्य मोहाय का प्रिया सुरविद्विषः ।

पदं प्रश्नवितर्के किं कोदन्तच्छदभूषणम् ॥ २ ॥

समुत्तरम्—रौमौतुरागः = रौ धनम्, सा हँदमीः, तु इति वितर्के, राग
आरक्तत्वम् ।

पक्षिश्रेष्ठ सखीवभ्रू सुरा वाच्याः कथमवद ।

व्येठे मासि गताशशोषं कीदृशयोऽल्पजलामुवः ॥ ३ ॥

समुत्तरम्—वि बैराली नौ कुलीरौः = विः पक्षी, वरं श्रेष्ठम्, आली सखी
नकुली नकुलस्यखी, हरा मदिरा, विषेषु = छिद्रेषु आलीना अविषाः कुलीराः =
उल्लङ्घनीयविषेषावास्तुताः ।

आनन्दयति कोऽत्यर्थं सज्जनानेव भूतले ।

प्रबोधयति पद्यानि तमांसि च निहन्ति कः ॥ ४ ॥

समुत्तरम्—मित्रोदयः । मित्राणां सखीनामुदयो वृद्धिः । मित्रस्य सूर्यस्य
उदयः उद्गमनम् ।

को नयति जगद्वशेषं क्षयमथ विभरागमूर्खं कं विष्णुः ।

नीच-कुत्र सगर्वः पाणिनिसूत्रञ्च कीदृक्षम् ॥ ५ ॥

समुत्तरम्—“यसो गन्धने” इति पाणिनिसूत्रम् । कृतान्तः “कृतान्तो यम-
सिद्धान्ताविति” कोशः । अमम्, गोवर्द्धनम् न गच्छतोत्पगम्, धनं सति नीचस्सगर्वः ।

किं स्याद्विशेष्यनिष्ठं का संख्या वदत पूरणीभवति ।

नीच-केन सगर्वः सूत्रं चन्द्रस्य कीदृक्षम् ॥ ६ ॥

उत्तरम्—विशेषणमेकाग्र्येण । एका-शून्यानां संख्याप्रक्रमेकमेव भवति, एकादी
अङ्गोलिलयते तदा विन्दुनां साफल्यम् स्यादन्यथा शून्यमेव । अर्थेन व्रथेण विशेष-
णमेकाग्र्येण इदञ्चान्द्रव्याकरणसूत्रम् ।

सुकपरिविन्दः शब्दः सुत्रहण्यस्य वाचक-केन ।

स्तनभरनमिता नारी केनोपायेन रञ्जयेत् कान्तम् ॥ ७ ॥

उत्तरम्—उपरि विहरणेन । आद्ये सुकपरिविन्दशब्दे ड. प. रि. वि. इत्ये-
तेषाम्बर्णानां हरणेन निष्कासनेन स्कन्द इति शब्दः सुत्रहण्यस्य पठाननस्य
वाचको भवति । द्वितीये उपरि विहरणेनेत्यस्य विपरीतरस्तेनेत्यर्थः ।

उरस्थलं कोऽत्र विनापयोधरं विभर्ति सन्बोधय मारुताशनम् ।

वदन्ति कं पत्तनसम्भवं जनाः फलञ्च किं मोपवधूकुचोपमम् ॥ ८ ॥

उत्तरम्—नागरं गम्—ना पुमान्, हे नाग = हे सर्प, नागरः नगरेभव-
स्तम् नागरङ्गम् = नारङ्गीफलम् ।

क-पूज्यसुजनत्वमेति कतमः क्व स्थीयते पण्डितैः,

श्रीमत्या शिवया च केन भुवने युद्धं कृतं दारुणम् ।

किं वाञ्छन्ति सदा जना युवजना ध्यायन्ति किम्मानसे,

मत्प्रश्नोत्तरमध्यमाक्षरपदं भूयात्तवाशीर्वाचः ॥ ९ ॥

उत्तरम्—भूदेवः स्ववशः संसदि दुर्गं (दैत्यः) वैभवं युवतिम् मध्य-
माक्षरोद्धरेण देव सगोभ्र इति । उच्यते इत्यस्य सत्याः इति तात्पर्यम् ।

वसन्तमासाद्य वनेषु राजते विकाशि किंवह्नम पुष्पमुच्यताम् ।

विहङ्गमं कं च परिपुष्टाक्षरं वदन्ति किं पङ्कजसम्भवं विदुः ॥ १० ॥

उत्तरम्—किञ्चिद् पलाशम्, शुक्रं कीरम्, कम्पद्रवाणम् ।

कामरिरहितामिच्छति भूप—कामुद्धरयति शूकररूपः ।

केनाऽकारि हि मन्मथजननं केन विभाति च तरुणीवदनम् ॥ ११ ॥

वचनम्—कंकमेन । कम्पद्रवीम्, कम्पद्रवम् (गुण) कम्पेन "जकारो वासुदेवस्त्वादि"ति कोशः तृतीयान्तम् ।

इति जौनपुरमण्डलान्तर्गत—वदलापुर-उदयपुर गेहदवाभिजन-सरयूपारीण-

गर्गकुलोत्पन्न-प्रायश्चित्तग्रन्थकार, संस्कृताशुक्रविचक्रवर्ति-

विश्वविल्यात-शास्त्रार्थि-परिडतराज शुक्र-

श्रीवेणीमाधवशास्त्रिणा सङ्कृतिता

कृदशास्त्रार्थकला समाप्ता ।

* शिवम् *

प्रातिस्थानम्—

चौखम्बा—संस्कृत-पुस्तकालय,

विद्याविलास प्रेस,

बनारस सिटी ।

अधिशब्द संस्करण ।

प्रकाशित हो गये ॥

लघुशब्देन्दुशेखर

म० म० पाण्डितनित्यानन्दपन्तपर्वतीयकृत शेखरदीपक टीका सहित ।

इस दीपक टीका ने शेखर के गहन तथा कठिन पदार्थों का स्पष्टीकरण कर अपने दीपक नाम को सार्थक किया है । पाण्डित्यप्रचुर यह टीका बहुत समय तक क्रोडरूप में थी पर स्वर्गीय म० म० पाण्डित नित्यानन्द पन्त पर्वतीय जी ने छात्रों के हित तथा कामों आदि अनेक स्थानों की पठन-पाठन सौखी एवं परीक्षा में उपयोग देखते हुए इसकी अत्यन्त परिश्रम से पाण्डित्य प्रचुर रचना की है । अभी तक इसके समान दुसरी कोई भी टीका नहीं है जो इसकी समता कर सके यह सभी विद्वान् स्वीकार करते हैं । आज तक इसके दो संस्करण हो चुके हैं और यह तृतीय नया संस्करण छपा है । इस तृतीय संस्करण में टीका के प्रतीक बड़े टाईप में देकर मूल तथा टीका के आरम्भ में अङ्क भी लगा कर मूल तथा उसकी टीका टीक २ हर एक पृष्ठ में रखी है । इस संस्करण में टीकाकार का जीवनचरित्र, उनका चित्र, बृहद्भूमिका, प्रकरणसूची आदि विषय भी दे दिये गये हैं । इस संस्करण में नवीन वसकते हुए टाईप तथा गेज मोटा कागज फिर कपड़े की मनोहर जिल्द ऐसी छन्दर है जिसको देखते ही पाठकों का मन आकर्षित हो जाता है ।

मूल्य ६)

लघुशब्देन्दुशेखर

नागेशाक्तिप्रकाशटीकासहित ।

व्याकरणशास्त्र में नागेशमह विरचित शब्देन्दुशेखर की विशेषता किसी भी विद्वान् से छिपी नहीं है । यद्यपि इस ग्रन्थ पर विद्वानों की अनेक टीकायें हैं, पर मेथिलमणि सुदी आ निर्मित संपदान्तसूत्र तक 'नागेशाक्ति प्रकाश' नामक टीका की लेखन शैली सर्वोपरि है लेखक ने इस टीका में बहुत स्थलों पर निर्दुष्ट परिष्कार और सुस्पष्ट व्याख्या लिखी है । इस टीका से अध्ययन अभ्यास में बड़ी सहायता प्राप्त होगी ।

मूल्य भी बहुत अल्प २॥)

१ लघुशब्देन्दुशेखरः । (भैरवी) चन्द्रकलाटीका सहित

मध्ययोग्यान्त प्रथमोभाग ५)

तत्पुरुषादिसमासिपर्यन्त त्रितोयोभाग ८)

प्रातिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस ।

पण्डितराज-शुद्धीविणीमाधवशास्त्रिणा

सदाश्रजेन

श्रीराजनारायणशास्त्रिणा तार्किकेण च रचिता ग्रन्थाः

१-कौमुदीवृत्तिका । (सिद्धान्तकौमुदीसुतरस्य प्रवृत्तिः) १॥

२-परिभाषेतुशेखरः । परिभाषेतुशेखरस्य कृष्णनाम्न कलशुशार्थकला-

समन्वितः ।

०८१

३-शुद्धिचिन्ता । शास्त्रार्थकलादीनामहितः

२१

४-परिभाषेतुशेखरः । वृद्धच्छात्रार्थकलादीनामहितः (प्रकाशयमानः)

५-प्रयोगशास्त्रार्थकला । प्रदीपदिप्पणीसहिता ।

२२

६-सादृश्यशास्त्रार्थकला तथा लक्ष्मशास्त्रार्थकला प्रदीपदिप्पणी-
सहिता ।

२३

७-कौमुदीन्यायशास्त्रार्थकला तथा संस्कृतकूटशास्त्रार्थकला
प्रदीपदिप्पणीसहिता ।

१)

८-महोदयशास्त्रस्य प्रवृत्तिचिन्ता । (अथर्वशास्त्रान्ता) स्वर-

वैदिकप्रकरणसिद्धान्तकौमुदी, वैयाकरणभूषणसार, परिभा-
षेतुशेखरस्योक्तिप्रमाणसहाभाषाणां राजकीयपरीक्षासु समागतैः

२८ वर्षप्रवृत्तयः संयोजिता ।

॥८॥

९- " " प्रथमखण्डः ।- द्वितीयतृतीयखण्डौ ।

१८७

१०-तर्कसंग्रहः । मूलसंस्कृतसिद्धान्तसहिताः ।

२८८

११-साधुसंस्कृतता । पण्डितशुद्धीविणीमाधवशास्त्रिणा

१११

प्रातिस्थानम्-

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी ।